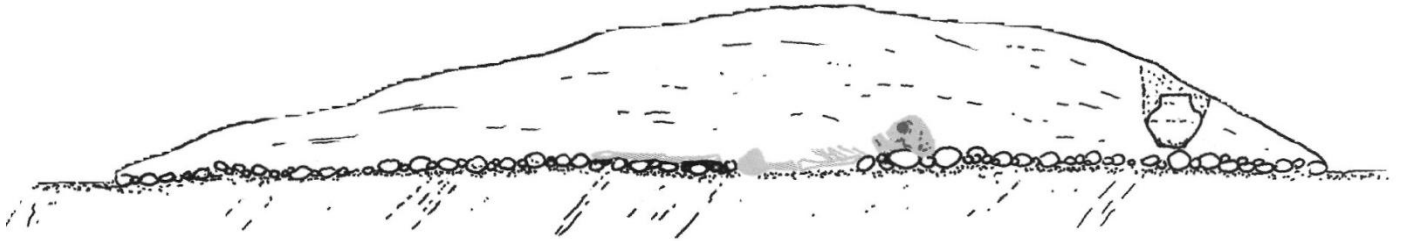


# Grafheuvels hergebruikt



De betekenis van hergebruik van (graf)heuvels uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd gedurende de Urnenveldenperiode in het Rijn-Demer-Scheldegebied

Afbeelding voorkant: Hypothetische reconstructie van een van de vermoedelijke grafheuvels van Nijmegen- Kops Plateau (Fontijn en Cuijpers 1999, 49)

# Grafheuvels Hergebruikt

De betekenis van hergebruik van (graf)heuvels uit het Laat-Neolithicum of de Bronstijd gedurende de Urnenveldenperiode in het Rijn-Demer-Scheldegebied

Auteur: Rex Brandsma, s1875086

Cursus: BA scriptie inleveren: 3ARX-0910ARCH

Begeleider: Prof. dr. David R. Fontijn

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Plaats en datum: Leiden, 15-12-2019

Versie: definitief



## Inhoud

Inhoud	3
1. Inleiding	5
1.1. Grafheuvels	5
1.2. Hergebruik gedurende de urnenveldenperiode	8
1.3. Vraagstelling; waarom hergebruik?	9
1.4. Onderzoeksgebied	11
1.5. Dataset en methode	12
1.6. Leeswijzer	14
2. Hergebruikte grafheuvels	15
2.1. Heuveltypen	15
2.2. Afmetingen	17
3. Hergebruik van oudere heuvels	19
3.1. Modificaties	19
3.1.1. Ophoging en uitbreiding van grafheuvels	19
3.1.2. Ophoging en uitbreiding van een natuurlijke heuvel	23
3.1.3. Doorsnijding en mogelijke uitbreiding	26
3.2. Locaties van na-bijzettingen	35
3.2.1. Locatie ten opzichte van het primaire graf	35
3.2.2. Locaties ten opzichte van het heuvellichaam	38
3.2.3. Locaties ten opzichte van de windrichting	41
3.3. Patronen binnen sites: opstelling van hergebruik	43
3.4. Na-bijzettingen: grafgiften en crematieresten	45
3.4.1. Na-bijzettingen en grafgiften	45
3.4.2. Crematieresten: geslacht, leeftijd en aandoeningen van de bijgezette individuen	48
4. Betekenis van hergebruik	52
4.1. Bewust of onbewust hergebruik?	53
4.2. Algemene of afwijkende grafpraktijken?	56
4.3. Vrouwen in na-bijzettingen	58
5. Conclusie	61
5.1. Selectie van (graf)heuvels	61
5.2. Plaatsing van na-bijzettingen en modificaties	62
5.3. Algemene of afwijkende grafpraktijken?	63
5.4. Opmerkbare patronen?	63
5.5. Betekenis van hergebruik	64
5.6. Beperkingen en vervolgonderzoek	65
Samenvatting	67
Abstract	68
Lijst van internetpagina's	69
Literatuurlijst	69
Lijst van figuren	76
Lijst van tabellen	78
Lijst van bijlagen	78
Bijlagen	79



# 1. Inleiding

Het verleden is vaak zichtbaar in het heden; zo is de tekst van dit onderzoek geschreven op een computer die vijf jaar oud is, bestaat het gebouw waarin deze tekst geschreven is honderd jaar, stammen enkele boeken in de kast uit de 19<sup>e</sup> eeuw en is de kelder onder het gebouw reeds geconstrueerd in de 15<sup>e</sup> eeuw. Desalniettemin zijn zowel de computer, het gebouw, de boeken als de kelder niet meer wat ze ooit geweest zijn; onderdelen van de computer zijn gemodificeerd, de oorspronkelijke inrichting van het gebouw is geheel vervangen, de bladzijden van de boeken zijn verkleurd geraakt en de oorspronkelijke tegels van de kelder zijn verdwenen. De omgeving van mensen is dus blootgesteld aan verandering, waarbij er sprake is geweest van hergebruik.

De omgeving van mensen geeft dus blijk van verschillende perioden, acties en verschijnselen uit het verleden, wat in feite een vanzelfsprekend fenomeen is. Er kan desalniettemin ook sprake zijn van opzettelijk hergebruik van iets uit een veel verder verleden. Zo zijn prehistorische begravingen gedurende de middeleeuwen geïncorporeerd in christelijke kerken; de individuen van Neolithische graven zijn in een kerkvloer terechtgekomen en in de historie afgeschilderd als christelijke martelaars (Bradley 2002, 112-114). Megalieten konden worden omgetoverd tot Latijnse kruisen om als christelijke monumenten te dienen (Bradley 2002, 113). Petrogliefen van paarden uit de Kopertijd konden worden gekopieerd door mensen uit de Romeinse tijd, aangezien deze dieren gedurende beide perioden een bepaalde rol hadden in de samenleving (Bradley 2002, 116). Van dergelijk hergebruik is ook sprake gedurende de laatprehistorische traditie van begravingen in en onder grafheuvelmonumenten.

## 1.1. Grafheuvels

Menselijke begravingen in en onder grafheuvelmonumenten zijn alomtegenwoordig in de Late Prehistorie van Europa (Bourgeois 2013, 3). Er zijn diverse manieren waarop mensen werden begraven en grafheuvels hebben een wijde diversiteit aan afmetingen en zijn niet per definitie rond, maar kunnen onder andere ook rechthoekig, ovaal of sleutelvormig zijn. Ook zijn er diverse (rand)structuren binnen en rondom grafheuvels, zoals grafkamers, (kring)greppels, ringsloten, kringen van palen (paalkransen) en platformen (Harding 2011, 23; Hessing en Kooi 2005, 634-635).

Een grafheuvel werd meestal opgebouwd uit plaggen en werd na constructie een opvallende betekenisvolle plaats in het landschap (Bourgeois 2013, 11), waarbij een of meer familieleden, vrienden, kennissen of nabije voorouders herdacht werden en men wellicht aanhechting zocht bij deze mensen. Het was dus een prehistorische *lieux de mémoire*; een plaats om te herinneren (Fontijn 2011, 430). Deze herinneringen konden echter niet altijd van generatie op generatie worden overgegeven en dezelfde emoties en herinneringen opwekken die oorspronkelijk werden opgewekt bij de oorspronkelijke bouwers van de grafheuvel. De herinneringen raakten verloren en op langere termijn kon de betekenis van de plaats veranderen (Bradley 2002, 85).

(C14-)jaren geleden	jaren v.Chr.	archeologische periode		cultuur / groep / traditie		
		noord	zuid	noord	zuid	
2000	12	Romeinse tijd		Fries	overige inheems-Romeinse en ijzertijd-groepen	
2250	250	late ijzertijd		Zeijen		
2450	500	midden-ijzertijd				
2600	800	vroeg-ijzertijd		Sleen	Niederrheinische Grabhügel	
2900	1100	late bronstijd		Elp	Hilversum	
3300	1500	midden-bronstijd B				
3450	1800	midden-bronstijd A				
3650	2000	vroeg-ijzertijd		wikkelraadbeaker		
		laat-neolithicum B		klokbeaker		
3950	2500	laat-neolithicum A		enkelgraf		
4300	2900	midden-neolithicum B		trechterbeaker	Vlaardingen	Stein
4700	3400	midden-neolithicum A		Hazendonk-3		
5300	4200			Michelsberg		
		vroeg-neolithicum	vroeg-neolithicum B	Swifterbant	?	Rössen
6000	4900					lin. bandkeramiek
6400	5300	laat-mesolithicum		laat-mesolithische traditie		

Figuur 1: Nederlandse periodisering gedurende de Late Prehistorie; in donkerrood de urnenveldenperiode, in lichtrood de vroegere perioden met grafheuvels en in oranje de latere perioden met grafheuvels (naar Van den Broeke et al. 2005, 29)

Grafheuvels zijn tussen het Laat-Neolithicum en de Romeinse tijd geconstrueerd in een periode van meer dan 3000 jaar (fig. 1) en werden een zichtbaar onderdeel in het landschap (Bourgeois en Fontijn 2012, 526; Fontijn 2008, 93; Bourgeois 2013, 11). Gedurende deze periode zijn grafheuvels geconstrueerd in grote delen van Europa en aangrenzend Azië, waarmee er was sprake van een uniform fenomeen dat zich wijd heeft verspreid (Bourgeois en Fontijn 2012, 517; Harding 2011, 25-27). Men kan in dat opzicht ook pleiten dat grafheuvels uit vroegere perioden in latere stadia ook nog herkend werden als grafmonumenten (Fontijn 2008, 93). Binnen de uniformiteit was

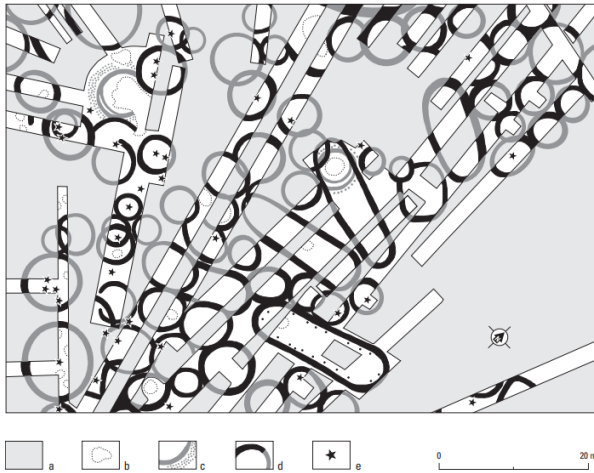


echter ook sprake van diversiteit. Zo verschilden de grafheuvels per tijdperiode; een traditie van standgreppels rondom grafheuvels ontwikkelde zich tussen het Laat-Neolithicum en de Midden-Bronstijd tot paalkransen, en gedurende de Midden- en Late Bronstijd was er een overgang van inhumatie naar crematie in het grafritueel (Theunissen 1999, 47; Hessing en Kooi 2005, 631). Ook was er geografisch veel diversiteit met regionale fenomenen zoals het voorkomen van kringgreppels met een diameter van minder dan twee meter in Noord-Nederland (Hessing en Kooi 2005, 639). Daarbij waren er ook meer lokale fenomenen zoals cirkels van staken rondom grafheuvels en kleine rechthoekige structuren die geconstrueerd waren voor de aanvang van de bouw van grafheuvels (Bourgeois en Fontijn 2012, 523; Bourgeois en Fontijn 2012, 521). Grafheuvels bestonden in diverse vormen en maten, en met diverse structuren en graftypen; er was dus een soort uniformiteit, maar daarbinnen was ook veel diversiteit. In dat opzicht werden oudere grafheuvels gedurende de late prehistorie wellicht herkend als grafmonumenten, maar wel als grafmonumenten die verder van henzelf afstonden.

De wijze waarop mensen uit de late prehistorie grafheuvels uit oudere perioden hebben ervaren, zal nooit met zekerheid kunnen worden achterhaald, maar kan wel nader worden onderzocht. Eén van de fenomenen die vanaf het Laat-Neolithicum (2900-2000 v. Chr.) reeds voorkwam in Nederland was het hergebruik van oudere grafheuvels voor menselijke begravingen; na-bijzettingen (Fontijn 2008, 93). Hierbij werden de resten van een mens begraven in of onder een bestaande grafheuvel met daarbij mogelijk een container en/of grafgiften. Aanvankelijk waren dit lichamen (inhumatiegraven), maar vanaf de Midden-Bronstijd (1800-1100 v. Chr.) komen er in Zuid-Nederland ook graven met gecremeerde mensenresten voor (crematiegraven) (Hessing en Kooi 2005, 631). Deze laatste categorie werd vaak geplaatst in een urn. Tot de Midden-Bronstijd kwamen na-bijzettingen op relatief kleine schaal voor en uitte zich dit meestal in de vorm van losse bijzettingen in veel oudere grafheuvels (Fontijn 2008, 93). Deze traditie kwam vanaf de Midden-Bronstijd echter veelvuldiger voor en uitte zich over het algemeen in de vorm van een of meer na-bijzettingen per heuvel (Gerritsen 2003, 121). Naast na-bijzettingen konden heuvels ook worden gemodificeerd door middel van spatiale uitbreidingen, ophogingen en/of doorsnijdingen om/op/door het oudere heuvellichaam (Gerritsen 2003, 121). Het woord "modificatie" dient hiervoor als koepelterm. In heuvels van de Midden-Bronstijd werden na-bijzettingen veelvuldig geplaatst in heuvels uit dezelfde tijdperiode en werden de heuvels hiervoor soms gemodificeerd. Het gaat

hierbij waarschijnlijk om mensen die elkaar in meer of mindere mate gekend kunnen hebben en waarbij men wellicht aanhechting zocht (Bradley 2002, 87; Fontijn 2008, 93). Een grote verandering in het grafritueel vond echter plaats vanaf de Late Bronstijd en zette zich voort in de Vroege IJzertijd; de urnenveldenperiode (1100-500 v. Chr.).

## 1.2. Hergebruik gedurende de urnenveldenperiode



*Figuur 2: Knegsel-Urnenweg: voorbeeld van een urnenveld met veel kringgreppels en een aantal Bronstijdheuvels met paalkransen; a= niet opgegraven, b= verstoord, c= Bronstijdpalenkran, d= IJzertijdkringgreppel, e= IJzertijdbijzetting (Gerritsen 2003, 143)*

Gedurende de urnenveldenperiode (1100-500 v. Chr.) werd het overgrote deel van de bevolking van Zuid-Nederland vermoedelijk begraven in grote gezamenlijke grafvelden; de urnenvelden (fig. 2). De individuen werden hierbij in kleine lage individuele grafheuvels met kringgreppels begraven die gezamenlijk een urnenveld vormden (Gerritsen 2003, 125; Bourgeois en Fontijn 2012, 526). Over het algemeen waren de ronde heuvels tussen de 2 à 13 meter in diameter (Hessing en Kooi 2005, 639). Bovendien was er soms sprake van langwerpige heuvels; langbedden (fig. 2). In een groot aantal, doch minderheid, van deze urnenvelden werd het urnenveld geplaatst op een locatie waar reeds een of meer grafheuvels uit het Laat-Neolithicum, de Vroege Bronstijd of de Midden-Bronstijd aanwezig waren (Gerritsen 2003, 140). Een oud grafveld werd hierbij in feite hergebruikt. Bij tientallen losse Nederlandse grafheuvelgroepen uit het Neolithicum en/of de Bronstijd in Zuid-Nederland is vaak ook alleen opgemerkt dat er een urnenveld aanwezig was of geweest zou kunnen zijn, zonder dit nader te onderzoeken (Theunissen 1999, 103). Bij hedendaagse opgravingen worden overblijfselen van grotendeels/gedeeltelijk verdwenen grafvelden

teruggevonden uit de verschillende perioden (bijvoorbeeld; de Leeuwe en Prangma 2011, 94-95; Vermue *et al.* 2015). Bij de grafvelden waar een urnenveld oude grafheuvels “geïncorporeerd” heeft, zijn oude grafheuvels soms ook veranderd door activiteit binnen het urnenveld. Zo konden oudere heuvels worden uitgebreid of doorsneden en konden (na-)bijzettingen uit de urnenveldenperiode in de grafheuvels worden geplaatst (Gerritsen 2003, 141; Theunissen 1999, 102). In tegenstelling tot na-bijzettingen uit de Midden-Bronstijd, gaat het hier dus om mensen die de oorspronkelijke bouwers van de oorspronkelijke grafheuvels onmogelijk gekend kunnen hebben.

### 1.3. Vraagstelling; waarom hergebruik?

Waarom hebben mensen hun doden in oudere grafheuvels begraven en deze oudere grafheuvels aangepast of uitgebreid? In de Midden-Bronstijd was dit mogelijk gedreven uit verwantschap, maar waarom werd dit gedurende de urnenveldenperiode uitgevoerd in heuvels waarvan men de bouwers nooit direct of via anderen gekend kan hebben? Hun herinnering aan deze mensen kan vaag zijn geweest, maar moet in de meeste gevallen zelfs mythisch zijn geweest (Lohof 1994, 102; Bourgeois 2013, 16). Na-bijzettingen en modificaties kunnen dan ook een opzettelijke vorm van associatie zijn geweest, waarmee men zich probeerde te koppelen aan “mythische voorouders” en het bijbehorende landschap. Door zichzelf hieraan te koppelen, hadden ze wellicht een betere claim op het land kunnen leggen of status en opvattingen kunnen versterken (Bourgeois 2013, 16). Aan de andere kant zou het ook niks met “mythische voorouders” te maken kunnen hebben gehad en was de plaatsing van na-bijzettingen en modificaties toeval of waren hierbij specifieke kenmerken in het landschap uitgezocht. De heuvels zouden in dat geval niet herkend zijn als grafmonumenten (Gerritsen 2003, 143).

Mensen hebben gekozen voor bepaalde grafheuvels, terwijl andere oude grafheuvels binnen urnenvelden niet gebruikt zijn (Gerritsen 2003, 140). Zo zouden bepaalde typen grafheuvels vaker kunnen zijn uitgekozen dan andere. Bovendien zou er specifiek gekozen kunnen zijn voor een bepaalde locatie binnen een grafheuvel, waar vervolgens een na-bijzetting in is geplaatst. Zo is er bijvoorbeeld een mogelijk patroon zichtbaar in de oriëntatie en de locatie ten opzichte van het centrum. Ook zouden bepaalde grafheuvels op vergelijkbare wijze en locatie gemodificeerd kunnen zijn door

doorsnijdingen of uitbreidingen. Daarnaast is het de vraag of het grafritueel over het algemeen afwijkt van het grafritueel in een urnenveld. De urnenveldenperiode is een periode waarin vrijwel de gehele populatie werd bijgezet op herkenbare wijze (Hessing en Kooi 2005, 631). Zo zou er demografisch en in begravingswijze een afwijking kunnen zijn in na-bijzettingen in oudere grafheuvels ten opzichte van de algemene primaire bijzettingen binnen een urnenveld. Daarnaast zouden de verschillende hergebruikte grafheuvels van sites nog inhoudelijke of geografische patronen kunnen tonen.

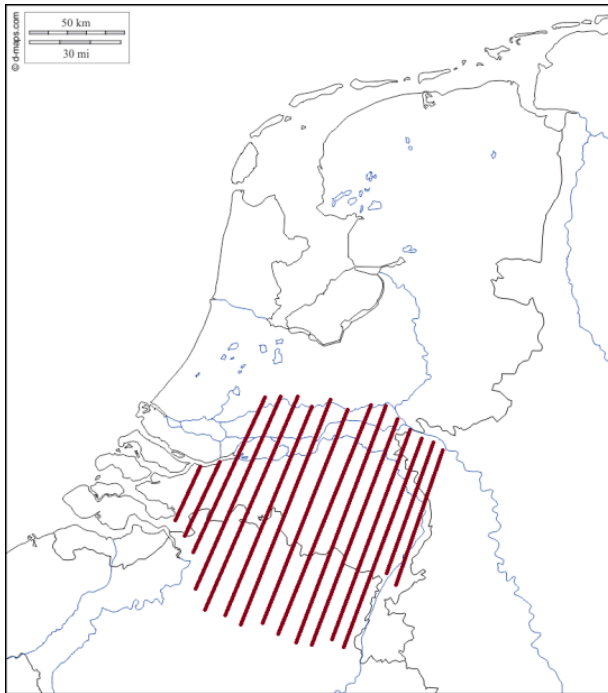
In literatuur van onder andere Gerritsen en Theunissen is hergebruik van oudere grafheuvels gedurende de urnenveldenperiode kort aan bod gekomen, benoemd en/of lichtelijk bediscussieerd (Gerritsen 2003, 140-145; Theunissen 1999, 102-103). Hierin zijn de individuele voorbeelden echter niet gecategoriseerd en geanalyseerd. Dit zou echter wel zinvol kunnen zijn, aangezien het overgrote deel van de bevolking werd begraven in een kleine nieuwe heuvel met een kringgreppel in een urnenveld, terwijl de overledenen van na-bijzettingen een andere behandeling kregen (Hessing en Kooi 2005, 648). De na-bijzettingen en andere vormen van hergebruik zouden dus onderdeel kunnen zijn van een afwijkend type bijzettingenritueel, dat met een of meer specifieke doeleinden is uitgevoerd. Om die reden zijn hergebruikte grafheuvels gedurende dit onderzoek nader onderzocht en de hergebruikte grafheuvels, modificaties en na-bijzettingen geanalyseerd, besproken en (gedeeltelijk) gecategoriseerd. Hiervoor zijn de volgende deelvragen (1-4) en een hoofdvraag geformuleerd.

- 1. *Wat voor oudere (graf)heuvels zijn hergebruikt voor modificaties of na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode in het Rijn-Demer-Scheldegebied?*
- 2. *Hoe en waar zijn modificaties of na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode geplaatst in of op oudere grafheuvels uit de late prehistorie in het Rijn-Demer-Scheldegebied?*
- 3. *Wijken de modificaties of na-bijzettingen in de oudere grafheuvels af van begravingsgewoonten en veelvoorkomende primaire bijzettingen uit de urnenveldenperiode in het Rijn-Demer-Scheldegebied?*
- 4. *Zijn er patronen op te merken in de modificaties of na-bijzettingen van verschillende oude grafheuvels of sites in het Rijn-Demer-Scheldegebied?*

*Hoofdvraag: Wat zou het hergebruik van oudere grafheuvels gedurende de urnenveldenperiode in het Rijn-Demer-Scheldegebied kunnen betekenen?*

#### 1.4. Onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied, het zogenaamde “Rijn-Demer-Scheldegebied”, bevat de zandgronden van de provincies Noord-Brabant, Antwerpen en Limburg in zowel Nederland als België tussen de rivieren Maas, Demer en Schelde. Bovendien behoort hierbij het rivierengebied tot aan de Nederrijn (fig. 3). Met uitzondering van het rivierengebied is dit geologisch een afgebakend gebied met over het algemeen dekzandgronden (Gerritsen 2003, 17). Bovendien was het cultureel afgebakend gedurende de urnenveldenperiode, waarbij Zuid-Nederland, het rivierengebied en aangrenzend gebied in België en Duitsland onderdeel waren van de “Niederrheinische Grabhügelkultur” (NGK) (Hessing en Kooi 2005, 632-633; Gerritsen 2003, 123). In Noord-Nederland hebben urnenvelden andere kenmerken en in westelijker Nederland zijn hedendaags nog weinig tot geen urnenvelden bekend (Hessing en Kooi 2005, 633). Ten zuiden van de Demer verandert het landschap met meer leemgronden en reliëf (Gerritsen 2003, 17). De oostelijke zijde van het onderzoeksgebied wordt ruwweg begrensd door de Maas en Duitsland. Het onderzoeksgebied is niet verder naar het oosten uitgebreid, vanwege de beperkte omvang van dit onderzoek en het feit dat voorbeelden van hergebruik in dit gebied niet direct voorhanden waren.

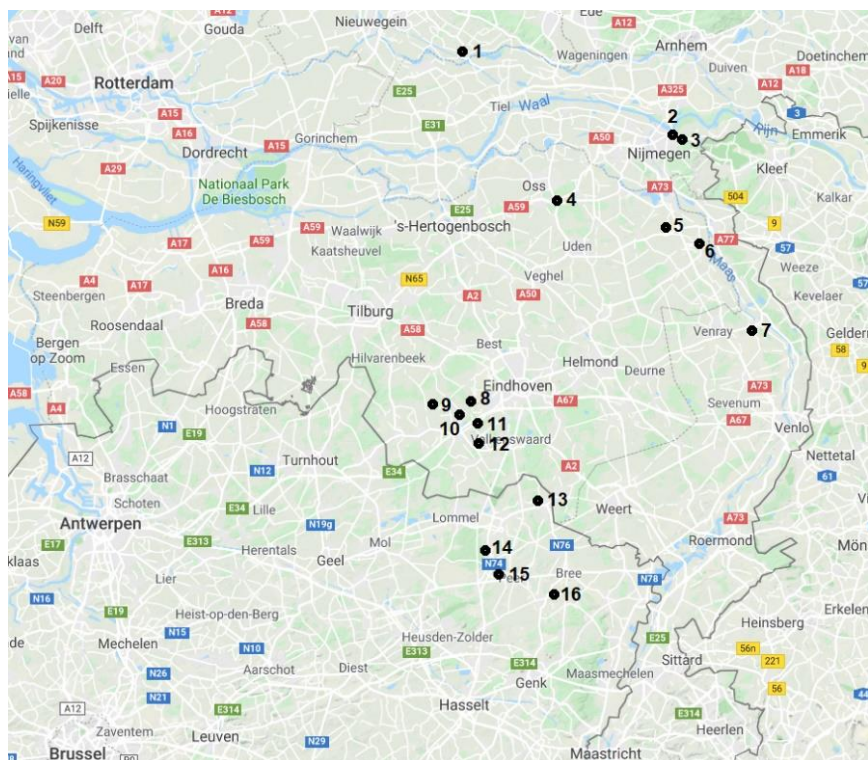


Figuur 3: Het onderzoeksgebied; “Rijn-Demer-Scheldegebied” (naar [www.d-maps.com](http://www.d-maps.com))

## 1.5. Dataset en methode

In dit onderzoek is een inventarisatie gemaakt van verschillende grafheuvels, en vormen van na-bijzettingen en modificaties uit de urnenveldenperiode in heuvels uit het Laat-Neolithicum, de Vroege Bronstijd en de Midden-Bronstijd. Hiervoor zijn verschillende sites onderzocht met een of meer heuvels met na-bijzettingen of modificaties (fig. 4; tab. 1). Voor elke site is aanwezige literatuur geraadpleegd (tab. 1) met een voorkeur voor recentere publicaties boven oudere publicaties. In de meeste gevallen was er slechts één publicatie beschikbaar. Van elk van de gebruikte sites moest minimaal één gedateerde na-bijzetting, doorsnijding, uitbreiding of ophoging (na-bijzetting of modificatie) uit de urnenveldenperiode in of op een oudere heuvel zijn geplaatst. Dit is inclusief sites die slecht of lang geleden onderzocht zijn, aangezien er maar een beperkte hoeveelheid voorbeelden met gedateerde na-bijzettingen of modificaties bekend is.

Per site is informatie opgeschreven over heuvels, na-bijzettingen en modificaties met kenmerken van heuvels, tijdsperioden, uitbreidingsfasen, doorsnijdingen, bijzettingen, na-bijzettingen, na-bijzettingstypen, locaties en begraven individuen. Deze informatie is uitgeschreven met behulp van de publicaties, waarna er drie tabellen zijn aangemaakt, waarin een groot gedeelte van de informatie is opgeschreven (zie bijlagen 1, 2 en 3). Deze informatie is vervolgens vergeleken en tezamen met de publicaties gebruikt om resultaten te verwerven, waarmee hoofdstukken 2 en 3 zijn opgebouwd.



Figuur 4: Gebruikte sites binnen het "Rijn-Demer-Scheldegebied" (naar [www.google.com](http://www.google.com))

Nr.	Plaats	Toponiem	Literatuur
1	Wijk bij Duurstede	"De Horden"	Hessing 1989
2	Nijmegen	Hunerberg	Louwe Kooijmans 1973
3	Nijmegen	Kops Plateau	Fontijn en Cuijpers 1999
4	Oss	Zevenbergen en Vorstengrafdonk	Fontijn <i>et al.</i> 2013d; Jansen en Fokkens 2007; van Wijk <i>et al.</i> 2009
5	Haps	Kamps Veld	Verwers 1972
6	Boxmeer	Sterckwijck	Vermue <i>et al.</i> 2015
7	Meerlo	Sint-Goarkapel	Verwers 1966
8	Knegsel	Huismeel	Beex 1952; Hijzeler 1952
9	Hoogeloon	Honshoef	Beex 1964; Beex 1970
10	Knegsel	Urnenweg	Braat 1936
11	Veldhoven	Heibloem	Modderman en Louwe Kooijmans 1966
12	Riethoven	Boshoven	Slofstra 1977
13	Hamont	Haarterheide	Roosens en Beex 1965
14	Eksel	De Winner	De Laet 1961
15	Wijchmaal	Heksenberg	Mariën 1947
16	Wijshagen	Tuudsheuvel	Mariën 1947

Tabel 1: Sites met grafheuvels uit het Neolithicum/Bronstijd met na-bijzettingen of modificaties uit de urnenveldenperiode

## 1.6. Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden hergebruikte grafheuvels benaderd vanuit het perspectief van mensen uit de urnenveldenperiode. Wat hebben zij aangetroffen, hebben ze specifieke karakteristieken van grafheuvels uitgekozen (in afmetingen of structuren) en zijn al deze hergebruikte grafheuvels vergelijkbaar met het totaal aan bekende grafheuvels uit dezelfde perioden?

Vervolgens worden in hoofdstuk 3 verschillende vormen van hergebruik gecategoriseerd en besproken met behulp van figuren. Hoe zijn oude grafheuvels gemodificeerd (opgehoogd/uitgebreid/doorsneden), op welke locaties in grafheuvels (en sites) zijn na-bijzettingen geplaatst, wat voor na-bijzettingen zijn er aangetroffen en welk materiaal en individuen zijn er in de na-bijzettingen aangetroffen?

Op basis hiervan worden in hoofdstuk 4 drie discussiepunten besproken. Deze discussiepunten zijn gerelateerd aan verschillende onderzoeksvragen. Het betreft een discussie over de motivatie om oudere grafheuvels opnieuw in gebruik te nemen (bewust of onbewust), de wijze waarop het hergebruik afwijkt van algemene begravingsgewoonten van urnenvelden en hoe er mogelijk sprake is geweest van een selectie van vrouwelijke individuen.

Ter conclusie worden in hoofdstuk 5 de onderzoeksvragen aan de hand van de voorgaande hoofdstukken beantwoord. De eerste vier paragrafen representeren de verschillende deelvragen, waarna de hoofdvraag over de betekenis van hergebruik wordt besproken. Op het einde worden vervolgens nog enkele beperkingen van het onderzoek besproken met voorstellen voor vervolgonderzoek.

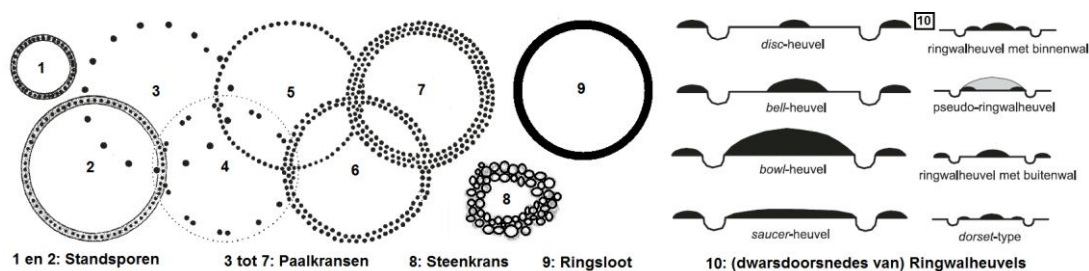


## 2. Hergebruikte grafheuvels

Grafheuvels uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd verschillen in afmetingen, vormen, (rand)structuren, opbouw en begravingen/bijzettingen. Een aantal van deze karakteristieken kan niet direct zichtbaar zijn geweest voor de bewoners gedurende de urnenveldenperiode, aangezien deze alleen binnen de grafheuvels aanwezig waren. Dit is het geval bij de kenmerken van opbouw en bijzettingen. De heuveltypen en afmetingen van de hergebruikte grafheuvels kunnen daarentegen wel zichtbaar zijn geweest voor bewoners gedurende de urnenveldenperiode. In dit hoofdstuk is een poging gemaakt om deze karakteristieken vanuit het perspectief van deze bewoners te bespreken.

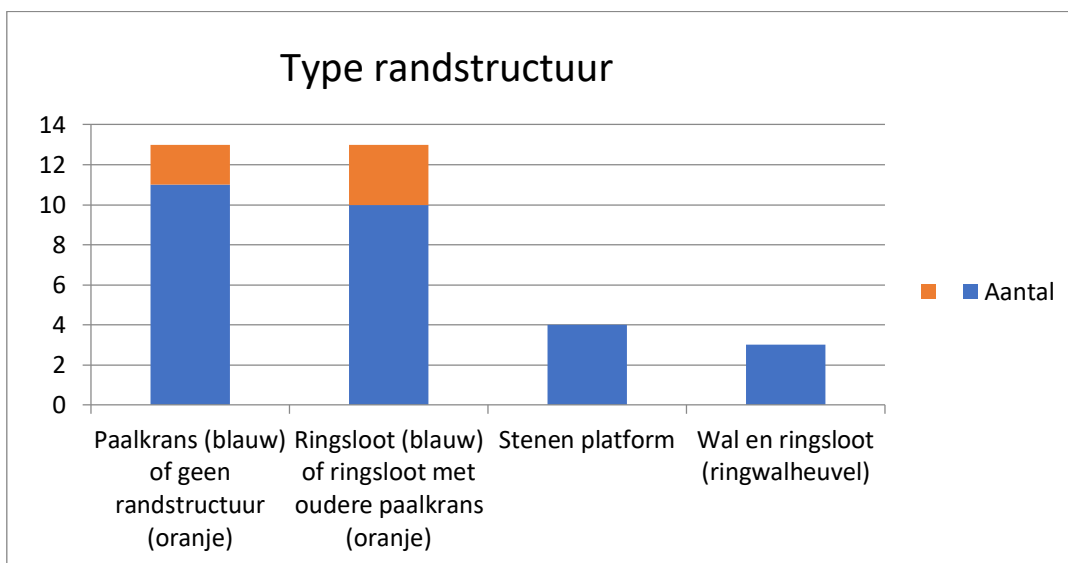
### 2.1. Heuveltypen

Over het algemeen kunnen de grafheuvels uit het Laat-Neolithicum, de Vroege Bronstijd en de Midden-Bronstijd ingedeeld worden in zes categorieën met verschillende randstructuren; grafheuvels zonder randstructuur, grafheuvels met standsporen, paalkransheuvels, steenkransheuvels, ringslootheuvels en ringwalheuvels (fig. 5) (Theunissen 1999, 57-62). Bovendien zijn er structuren die alleen op specifieke locaties voorkwamen, zoals stenen platformen in Nijmegen (Fontijn en Cuijpers 1999). Volgens onderzoek van Theunissen komen paalkransheuvels over het algemeen het meest in het onderzoeksgebied voor en komen ringslootheuvels iets minder vaak voor. De overige (rand)structuren zijn nog minder vaak voorkomend (Theunissen 1999, 57-58). Ringsloten zijn het meest vergelijkbaar met kringgepels uit de urnenveldenperiode en hebben slechts een andere naam vanwege het verschil in tijdsperiode en afmetingen (Theunissen 1999, 55-56)



Figuur 5: Randstructuren van grafheuvels: van links naar rechts; standsporen, paalkransen, een steenkrans, een ringsloot en (dwarsdoorsnedes van) ringwalheuvels (naar Theunissen 1999, 47-59)

Op figuur 6 zijn de type randstructuren van de hergebruikte grafheuvels weergegeven. Hierop zijn heuvels zonder randstructuur en heuvels met paalkransen als één categorie geteld, omdat de bewoners gedurende de urnenveldenperiode het verschil van buitenaf niet hebben kunnen waarnemen. De houten palen van paalkransen zouden namelijk verdwenen zijn. Paalkransheuvels waar later een ringsloot op of omheen is geplaatst zijn in eenzelfde categorie geplaatst als grafheuvels met alleen ringsloten, aangezien er gedurende de urnenveldenperiode in beide gevallen alleen een ringsloot zichtbaar moet zijn geweest. Een ringsloot kan echter in veel gevallen opgevuld zijn geraakt voordat de heuvels werden hergebruikt gedurende de urnenveldenperiode, waardoor deze eigenlijk tot de andere categorie (paalkrans of geen randstructuur) zouden moeten horen. Naast grafheuvels met deze randstructuren zijn ook de stenen platformen van Nijmegen en ringwalheuvels in de grafiek van figuur 6 opgenomen. Er is geen hergebruik aangetoond van grafheuvels uit de urnenveldenperiode met andere randstructuren.



*Figuur 6: De hoeveelheid van hergebruikte grafheuvels met een specifieke randstructuur voorafgaand aan de urnenveldenperiode*

De hergebruikte grafheuvels bestonden met name uit ringslootheuvels en paalkransheuvels, wat een relatief goede weerspiegeling is van grafheuvels uit deze periode. Aangezien er bij paalkransheuvels en een groot aandeel van de ringslootheuvels geen randstructuur zichtbaar moet zijn geweest gedurende de urnenveldenperiode, lijkt er dus geen randstructuur geselecteerd te zijn. De ringsloten

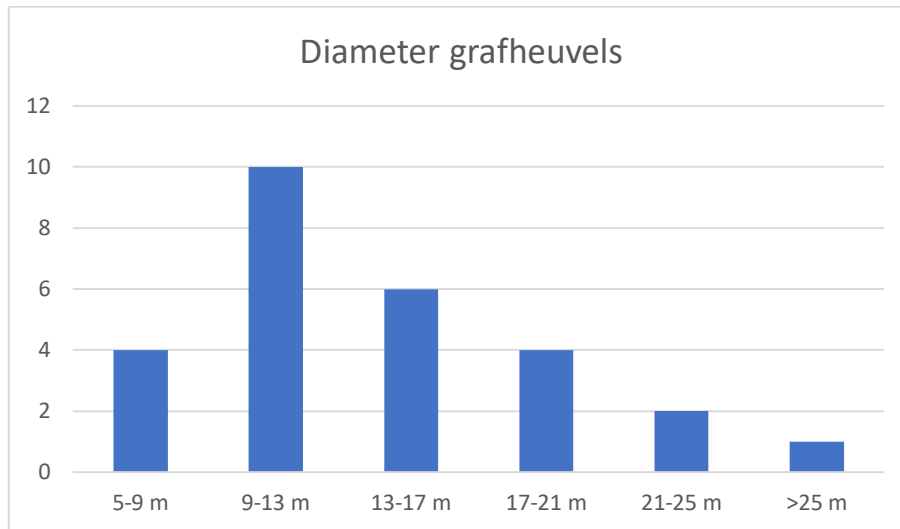
van de hergebruikte grafheuvels waren soms onderbroken en hadden in een geval een hoekige vorm (Nijmegen-Hunerberg). Sommige heuvels beschikten over meerdere ringsloten, maar deze representeren in de meeste gevallen verschillende heuvelfasen, waarvan de oudere ringsloten niet meer zichtbaar kunnen zijn geweest (bijvoorbeeld Meerlo). De paalkransen van de paalkransheuvels waren enkelvoudig, tweevoudig, drievoudig of enigszins onregelmatig, maar kunnen gedurende de urnenveldenperiode niet gemakkelijk zijn waargenomen. Naast ringsloten en paalkransen waren er in Nijmegen vier hergebruikte grafheuvels met stenen platformen (Fontijn en Cuijpers 1999, 38). Daarnaast waren er ook nog drie hergebruikte heuvels met ringwallen en ringsloten uit de Vroege of Midden-Bronstijd; dit zijn ringwalheuvels uit Hoogeloon, Wijchmaal en Wijshagen (Beex 1964; Mariën 1947).

De heuvels waren over het algemeen rond tot lichtelijk ovaal in vorm. Daarnaast waren er nog hergebruikte langwerpige grafheuvels in Haps-Kamps Veld en Oss-Zevenbergen. Dit zijn grafheuvels die onder andere bekend staan als “langbedden”, welke met name zijn geconstrueerd gedurende de urnenveldenperiode (Hessing en Kooi 2005, 637). In tegenstelling tot de meeste langbedden, beschikten deze heuvels over ovale/rechthoekige palenzettingen, welke op figuur 6 zijn gerekend onder heuvels met paalkransen of zonder randstructuur. De datering van deze hergebruikte langbedden is onzeker, maar sommige kunnen in de Midden-Bronstijd geconstrueerd zijn (Valentijn 2013, 62).

## 2.2. Afmetingen

De gemiddelde diameter van grafheuvels uit het Laat-Neolithicum en de Midden-Bronstijd in het onderzoeksgebied is afhankelijk van het heuveltype (randstructuur) en de tijdsperiode. In het Rijn-Demer-Scheldegebied waren ronde tot lichtelijk ovale/onregelmatige grafheuvels gemiddeld 10 à 15 meter in diameter (Theunissen 1999, 74-75). Het gemiddelde verschilt lichtelijk per heuveltype en er bestaan ook heuvels met veel kleinere of grotere afmetingen. Zo zijn grafheuvels omgeven door ringsloten (ringslootheuvels) 5 tot 19 meter in diameter, heuvels omgeven door paalkransen (paalkransheuvels) 4 tot 40 meter in diameter en ringwalheuvels 9,4 tot 44 meter in diameter, maar wel met een groter gemiddelde van 26 meter (Theunissen 1999, 61). In vergelijking daarmee zijn grafheuvels uit de urnenveldenperiode met

kringgreppels veel kleiner met een diameter tussen de 2 en 13 meter (Hessing en Kooi 2005, 639).



Figuur 7: De diameters van hergebruikte (relatief) ronde grafheuvels van dit onderzoek in aantallen voorafgaand aan de urnenveldenperiode; exclusief ringwalheuvels en langbedden

De hergebruikte grafheuvels vertonen een diversiteit aan afmetingen (fig. 7). De rondvormige tot lichtelijk onregelmatige grafheuvels hebben diameters tussen 6 en 27 meter. Het gemiddelde hiervan bedraagt 13,8 meter (berekend met bijlage 1). Het gemiddelde en de diversiteit van de hergebruikte grafheuvels komt in dat opzicht redelijk overeen met dat van alle (ook niet hergebruikte) grafheuvels uit het Laat-Neolithicum tot de Midden-Bronstijd in het onderzoeksgebied (Theunissen 1999, 58). Daarnaast komt ongeveer de helft van alle hergebruikte ronde/lichtelijk onregelmatige grafheuvels overeen met de algemene diameters van kringgreppels uit de urnenveldenperiode (d.w.z. 2-13 meter).

De drie hergebruikte ringwalheuvels van Wijshagen, Wijchmaal en Hoogeloon hebben respectievelijk diameters van 28, 35 en 40 meter, maar deze ringwalheuvels hebben kleinere centrale heuvels/oppervlakken met diameters van 9, 19 en 18 meter respectievelijk (Theunissen 1999, 59; Beex 1964, 100; Mariën 1947, 158-159). De afmetingen van de (mogelijk hergebruikte) "langbedden" bedragen 6,5 bij 24,5 meter (Haps-Kamps Veld O2), 5 bij 14 meter (Haps-Kamps Veld O3) en 28,5 bij 8,5 meter (Oss-Zevenbergen heuvel 6) (Verwers 1972, 20-21; Valentijn 2013, 51). O3 had een rondvormig heuvelgedeelte in het westen met een diameter van 8 meter.

### 3. Hergebruik van oudere heuvels

In dit hoofdstuk zullen de verschillende vormen van hergebruik worden besproken. Het verschijnsel van na-bijzettingen en modificaties uit de urnenveldenperiode in grafheuvels met een oudere datering moet niet overschat worden; zo zijn volgens het onderzoek van Gerritsen 24 urnenvelden rondom oudere grafheuvels geplaatst, terwijl hij in hetzelfde gebied ruwweg 400 urnenvelden heeft onderzocht (Gerritsen 2003, 140; Gerritsen 2003, 293-298). Bij opgravingen voor 1980 zijn grafheuvels en urnenvelden vaak slechts gedeeltelijk opgegraven. Bovendien zijn deze in de 19<sup>e</sup> eeuw vaak verstoord geraakt door onder andere urnendelvers (Gerritsen 2003, 139; Meurkens 1993, 68-69). Het hergebruik kan om die reden veel grootschaliger zijn geweest (Gerritsen 2003, 139). Achtereenvolgens worden hier modificaties in oudere grafheuvels, locaties van na-bijzettingen en het type na-bijzettingen besproken.

#### 3.1. Modificaties

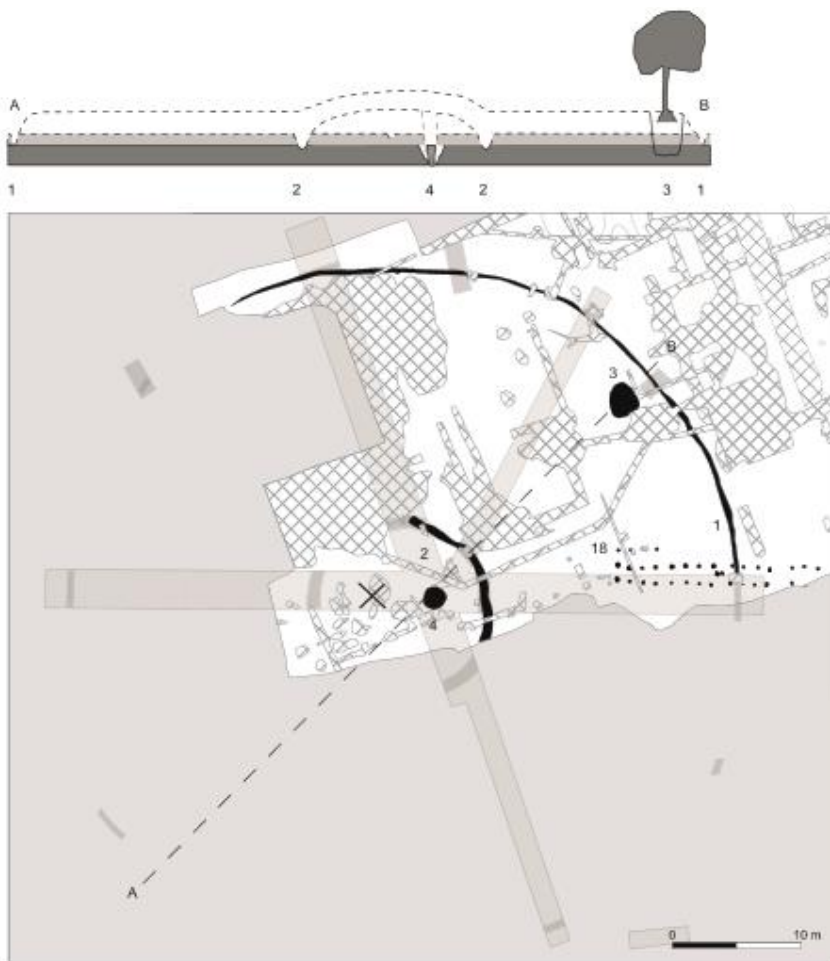
Onder modificaties worden ophogingen, spatiale uitbreidingen en doorsnijdingen gerekend. Modificaties komen in verschillende vormen voor in het onderzoeksgebied. Aangezien de heuvellichamen vaak verstoord zijn geraakt, kunnen veel ophogingen en spatiale uitbreidingen verstoord zijn geraakt. Zo bestaan veel van de doorsnijdingen uit randstructuren, welke mogelijk tezamen zijn geconstrueerd met ophogingen en uitbreidingen. Achtereenvolgens worden de volgende typen modificaties besproken: ophoging en uitbreiding van grafheuvels, ophoging en uitbreiding van een natuurlijke heuvel en doorsnijdingen met mogelijke uitbreiding.

##### 3.1.1. Ophoging en uitbreiding van grafheuvels

###### Vorstengraf van Oss

Een voorbeeld van een ophoging en een uitbreiding is het Vorstengraf van Oss. De oorspronkelijke grafheuvel heeft een datering in de Midden-Bronstijd A en lag centraal binnen de latere grafheuvel van het Vorstengraf. Deze Bronstijdgrafheuvel was rondvormig, ongeveer 16 meter in diameter en was omringd door een ringsloot (fig. 8) (Jansen en Fokkens 2007, 84). Ten oosten van de grafheuvel was gedurende een latere periode een allee geconstrueerd, welke uit twee (tot soms drie) rijen met palen bestond

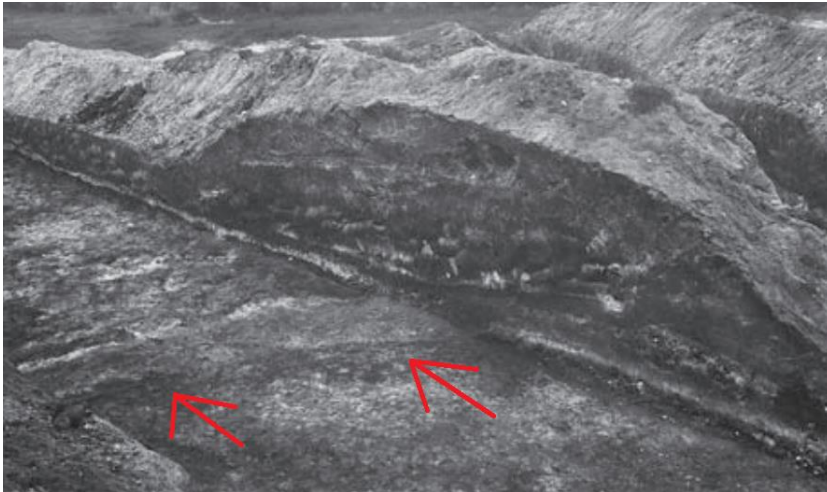
en 15 meter lang was (fig. 8). Deze hield mogelijk verband met de oorspronkelijke Bronstijdgrafheuvel waar deze als “toegang” gediend zou kunnen hebben (Jansen en Fokkens 2007, 54-55). Voorafgaand of gedurende de urnenveldenperiode was de ringsloot van de Bronstijdheuvel vervolgens opgevuld met homogeen donkergekleurd zand en niet met behulp van plaggen (fig. 9) (Jansen en Fokkens 2007, 49). Dit was mogelijk een natuurlijke vulling, maar zou ook gedurende de urnenveldenperiode plaats kunnen hebben gevonden (Jansen en Fokkens 2007, 50).



*Figuur 8: Oss-Vorstengraf met een gereconstrueerde doorsnee (boven) en een sporenplattegrond met de IJzertijdkringgreppel (1), de Bronstijdringsloot (2), grafkuil met situla en grafgiften (4) en een oudere onderliggende structuur/allee (18) (Jansen en Fokkens 2007, 48)*

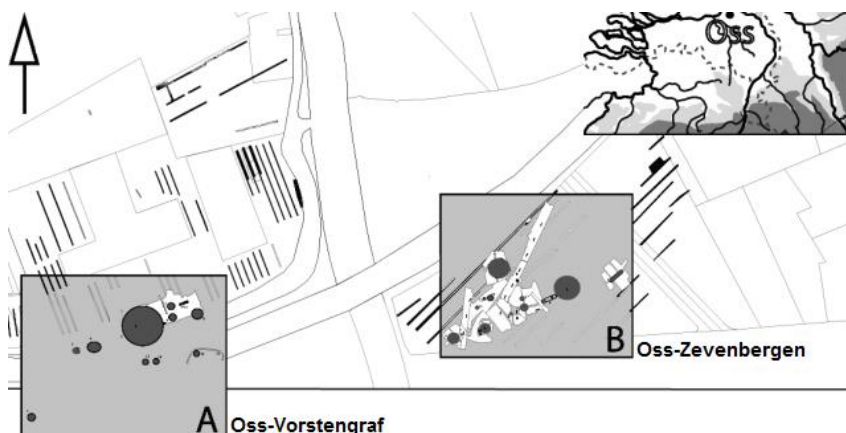
Vervolgens was een nieuw heuvellichaam bovenop de opgevulde ringsloot en het oude heuvellichaam geconstrueerd met behulp van heideplaggen (Jansen en Fokkens 2007, 24; Jansen en Fokkens 2007, 49). Dit is vermoedelijk uitgevoerd tussen 625 en 575 v. Chr., aangezien dit de datering is van het graf (Jansen en Fokkens 2007, 83). De plaggen waren zowel bovenop als rondom de oude grafheuvel geplaatst en hadden daarmee

meer dan de helft van de locatie van de voormalige allee bedekt. Vervolgens is een kringgreppel rondom de nieuwe grafheuvel gegraven, welke in diameter veel groter was dan de gemiddelde kringgreppel uit die periode (fig. 8) (Hessing en Kooi 2005, 639). De heuvel was hiermee namelijk vergroot tot een diameter van 52 meter. Binnen de Bronstijdringsloot was de nieuwe grafheuvel maximaal 2,3 meter hoog en daarbuiten was deze ietwat lager (Jansen en Fokkens 2007, 24-25).



*Figuur 9: Een opgehoogde Bronstijdringsloot binnen het Vorstengraf van Oss; boven de ringsloot is de plaggenopbouw zichtbaar (naar Jansen en Fokkens 2007, 25)*

De grafheuvel is niet de enige Bronstijdgrafheuvel in Oss die was opgehoogd en uitgebreid gedurende de urnenveldenperiode. Dit heeft ook plaatsgevonden in Oss-Zevenbergen, een grafveld dat ongeveer 300 meter oostelijker ligt (fig. 10). Een weergave van de volledige site is zichtbaar in paragraaf 3.3 (fig. 31).

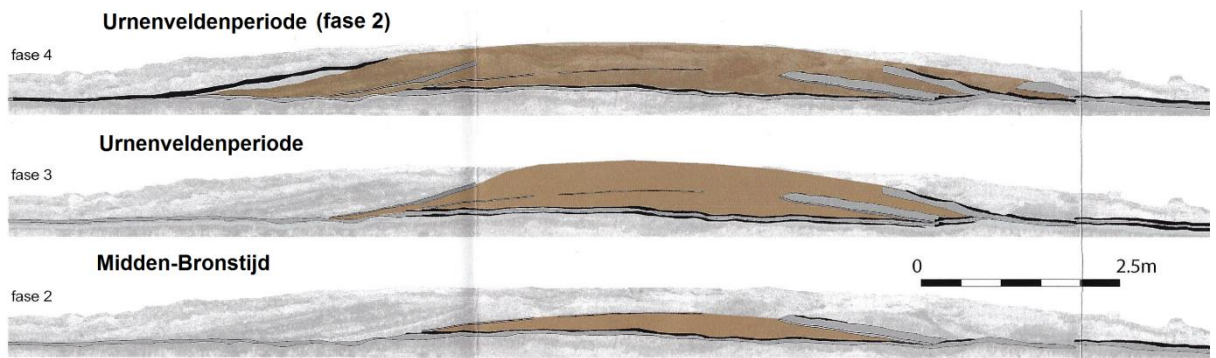


*Figuur 10: Grafvelden van Oss-Vorstengraf en Oss-Zevenbergen (naar Fokkens 2012, 554)*



#### Oss-Zevenbergen: heuvel 7

In dit grafveld heeft een ophoging en uitbreiding plaatsgevonden in heuvel 4 (fig. 11), de meest westelijke grafheuvel van het grafveld. Deze grafheuvel is oorspronkelijk boven een akkerlaag geconstrueerd en heeft vier heuvelfasen gehad. De oorspronkelijke heuvel was 15 cm dik, was opgebouwd met plaggen en was gebruikt voor stookactiviteiten. Vervolgens is deze mogelijk hetzelfde jaar nogmaals opgehoogd, waarna deze een diameter van 14,5 meter en een hoogte van 50 cm kreeg (Van Wijk *et al.* 2009, 105-106). Deze twee heuvelfasen hebben een datering tussen 1530 en 1390 v. Chr. en dateren daarmee in de Midden-Bronstijd (Van Wijk *et al.* 2009, 109)



Figuur 11: Heuvel 4 van Oss-Zevenbergen gedurende de Midden-Bronstijd en de urnenveldenperiode, geel = heuvellichaam (naar Van Wijk *et al.* 2009, 108)

Gedurende de urnenveldenperiode is de heuvel vervolgens meer dan 40 cm opgehoogd (fase 3), waarna deze gedurende een later stadium spatiaal is uitgebreid (fase 4). Hiermee werd de heuvel ongeveer 16 meter in diameter en 60 cm hoog (fig. 11). Bij de ophoging zijn geen plaggen aangetoond (Van Wijk *et al.* 2009, 106-109).

#### Veldhoven-Heibloem: tumulus 101

Een andere ophoging heeft plaatsgevonden in tumulus 101 van Veldhoven-Heibloem. Dit was oorspronkelijk een ronde grafheuvel met een enkelvoudige paalkrans, welke gedateerd is in de Vroege of Midden-Bronstijd voor middel van houtskool uit de paalkrans; 1490 ( $\pm 50$ ) v. Chr. (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 23). Deze heuvel was rondvormig en was ongeveer 10 meter in diameter. Nadat hier een na-bijzetting in was geplaatst, is de heuvel ongeveer 50 cm opgehoogd. Dit was de diepte van de bovenkant van de oorspronkelijke heuvelfase (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 21). De na-bijzetting, en daarmee waarschijnlijk de ophoging, zijn gedateerd in de



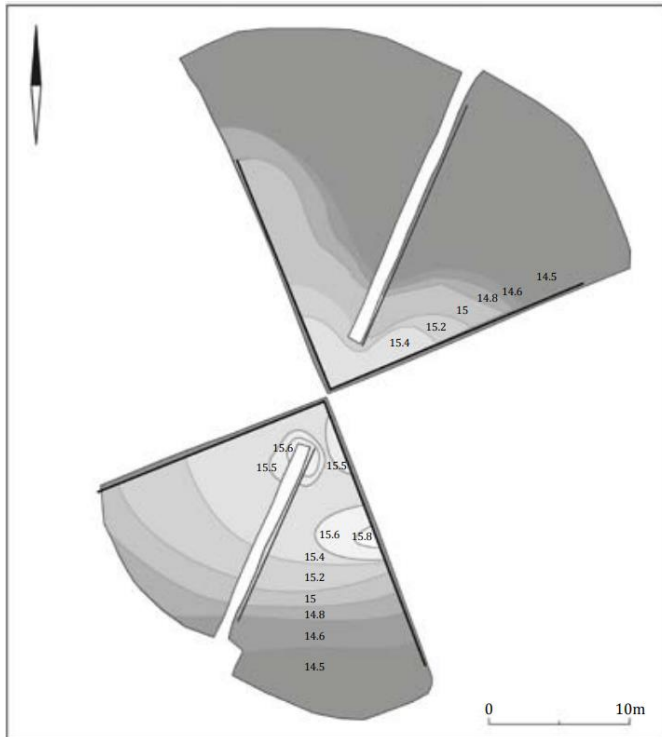
urnenveldenperiode rond 565 ( $\pm 50$ ) v. Chr. (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 23).

#### Oss-Zevenbergen: heuvel 6

Op een langwerpige heuvel in Oss-Zevenbergen (heuvel 6) heeft ook een uitbreiding plaatsgevonden, die zowel menselijk of natuurlijk kan zijn geweest. Rondom deze grafheuvel lag aanvankelijk een tweevoudige palenzetting, maar deze is in een later stadium doorsneden door een greppel (fig. 17). Bovenop een gedeelte van deze greppel aan de zuidkant van de heuvel is een heuvellichaam met een heterogeen gevlekte vulling opgeworpen, die waarschijnlijk is gecreëerd gedurende de urnenveldenperiode (Valentijn 2013, 59; Valentijn 2013, 66).

#### 3.1.2. Ophoging en uitbreiding van een natuurlijke heuvel

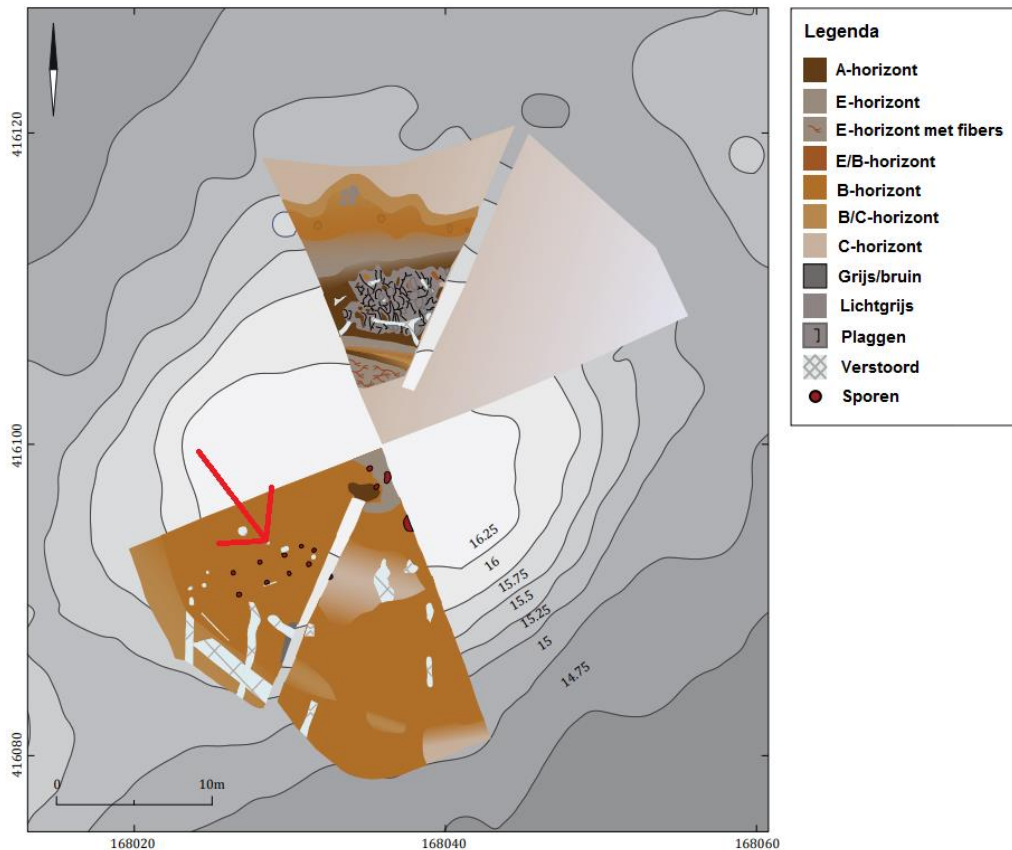
Hoewel heuvel 7 van Oss-Zevenbergen niet bestond als grafheuvel gedurende het Neolithicum of de Bronstijd, bestond deze wel als heuvel. Net zoals het Vorstengraf van Oss en 4 van dezelfde site is deze oudere heuvel gedurende de urnenveldenperiode vervolgens opgehoogd en uitgebreid. De heuvel ligt op een van de hoogste delen van een pleistocene dekzandrug, die zonder de grafheuvels tussen 14,6 en 15,8 meter+ NAP zou liggen (Fontijn *et al.* 2013a, 83). Op de locatie waar grafheuvel 7 later geconstrueerd zou worden, was deze extra hoog in tegenstelling tot het omliggende gebied. Deze natuurlijke heuvel was desalniettemin niet rond, maar onregelmatig in vorm met een steilere helling in het noordoosten (fig. 12) (Fontijn *et al.* 2013a, 114). Gedurende de Midden-Bronstijd A is de natuurlijke heuvel gebruikt voor een bepaalde activiteit waarvan een kuilspoor is overgebleven (Fontijn *et al.* 2013a, 111-112).



Figuur 12: Oorspronkelijke reliëf van de dekzandrug onder grafheuvel 7 voordat deze geconstrueerd was (Fontijn *et al.* 2013a, 113)

Daarnaast is het in het zuidwestelijke kwadrant een structuur (allee) opgegraven, welke bestond uit twee rijen palen en sterke overeenkomsten vertoonde met andere paalopstellingen van Oss (fig. 13). Deze komt met name overeen met een gedeelte van de allee die door het Vorstengraf van Oss is bedekt (fig. 8) (Fontijn *et al.* 2013a, 108-110). Deze stamt mogelijk ook uit de Midden-Bronstijd, maar is niet gedateerd (Fontijn *et al.* 2013a, 110).

Voorafgaand aan de bouw van de heuvel is een gedeelte van de bodem van de natuurlijke heuvel (A-horizont) verwijderd. Dit is met name gebeurd rondom het latere graf en kan wijzen op grafpraktijken (Fontijn *et al.* 2013a, 114). Nadat het grafritueel had plaatsgevonden rondom het centrum van de latere grafheuvel en daarbij een urn met crematieresten was begraven in een grafkuil, is de heuvel met heideplaggen opgehoogd (Fontijn *et al.* 2013a, 117).



*Figuur 13: Niveau 3 van grafheuvel 7, grotendeels onder het plaggengedek: in het zuidwestkwadrant lagen hier paalsporen van een structuur (zie rode pijl) en in het noordoostkwadrant lagen hier heideplaggen, waarmee de depressie van de steile helling is opgevuld (Fontijn et al. 2013a, 85)*

Dit plaggengedek bestond uit A-E-horizonten van een humuspodsolbodem en werd omgekeerd op de heuvel opgestapeld (E-horizont boven) (Fontijn et al. 2013a, 74). Aangezien de heuvel niet rond was, werden de depressies opgevuld met plaggen (Fontijn et al. 2013a, 114). Er zijn minimaal vier lagen plaggen opgestapeld, zowel horizontaal rondom het centraal als diagonaal op de hellingen (Fontijn et al. 2013a, 105). Hiermee is een ronde heuvel gecreëerd met een diameter van 36 meter en een hoogte van 1,5 meter, die oorspronkelijk tenminste 30 cm hoger moet zijn geweest (Fontijn et al. 2013a, 69-71). De werkelijke diameter van de met plaggen opgebouwde heuvel bedraagt echter slechts 22,8 m met een plaggengedek van minder dan 60 cm dikte (Fontijn et al. 2013a, 106; Fontijn et al. 2013a, 83). Er was geen randstructuur aanwezig (Fontijn et al. 2013a, 104). De ophoging is gedateerd in de Vroege IJzertijd tussen 800 en 600 v. Chr. met behulp van het vondstmateriaal en C14-dateringen (Van der Vaart et al. 2013, 126; Fontijn et al. 2013b, 141).

### 3.1.3. Doorsnijding en mogelijke uitbreiding

#### Oss-Zevenbergen: heuvel 8

In de vorige sub-paragrafen zijn heuvels besproken die door mensen zijn opgehoogd gedurende de urnenveldenperiode. Tegelijkertijd kunnen heuvels doorsneden zijn gedurende deze periode, waarvan heuvel 8 van Oss-Zevenbergen een goed voorbeeld is. Deze heuvel heeft een datering in de Vroege of Midden-Bronstijd en was in een enkele periode opgebouwd met plaggen en zand boven een inhumatiegraf. De heuvel was 12 meter in diameter en 60 cm hoog (Van Wijk *et al.* 2009, 122).



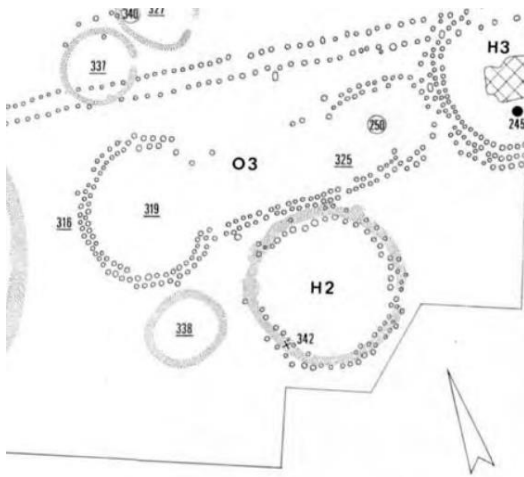
Figuur 14: Kringgreppels van het urnenveld (heuvels 9 tot 12) en de kringgreppel van heuvel 8 (Van Wijk *et al.* 2009, 128)

Gedurende een later stadium was er echter een kringgreppel geconstrueerd in de grafheuvel. Deze kringgreppel had een diameter van 9,5 meter en doorsneed een gedeelte van de flank van de heuvel (Van Wijk *et al.* 2009, 125). Deze kringgreppel is vermoedelijk tezamen met enkele omliggende grafheuvels met kringgreppels geconstrueerd gedurende de urnenveldenperiode (fig. 14). Hiervan zijn vier heuvels ontdekt en opgegraven (Van Wijk *et al.* 2009, 126). De kringgreppels hadden een vergelijkbare bodemvorming (Van Wijk *et al.* 2009, 125).

#### Haps-Kamps Veld: heuvel 2

Doorsnijdingen van kringgreppels in grafheuvels uit de Vroege/Midden-Bronstijd zijn ook op andere sites aangetroffen. Zo ook in heuvel 2 van Haps-Kamps Veld. Deze heuvel was rondvormig met een diameter van 8,5 meter en is aan de hand van de paalkrans gedateerd in de Midden-Bronstijd tussen 1250 en 1100 v. Chr. (Verwers 1972, 14; Verwers 1972, 21). Gedurende de urnenveldenperiode is een kringgreppel uitgegraven

op dezelfde locatie als de paalkrans (fig. 15) (Verwers 1972, 14). Deze kringgreppel heeft de paalkrans gedeeltelijk doorsneden en is gedateerd aan de hand van een bijzetting van een potje (zonder crematie) van de overgang van de Vroege tot Midden-IJzertijd: vondst 342 (fig. 15) (Verwers 1972, 21; Verwers 1972, 53). De kringgreppel kan echter iets ouder zijn dan de bijbehorende vulling. Aangezien de heuvellichamen sterk verstoord waren en het gehele grafveld geëgaliseerd was, is het mogelijk dat deze heuvel ook was opgehoogd gedurende de IJzertijd (Verwers 1972, 32).

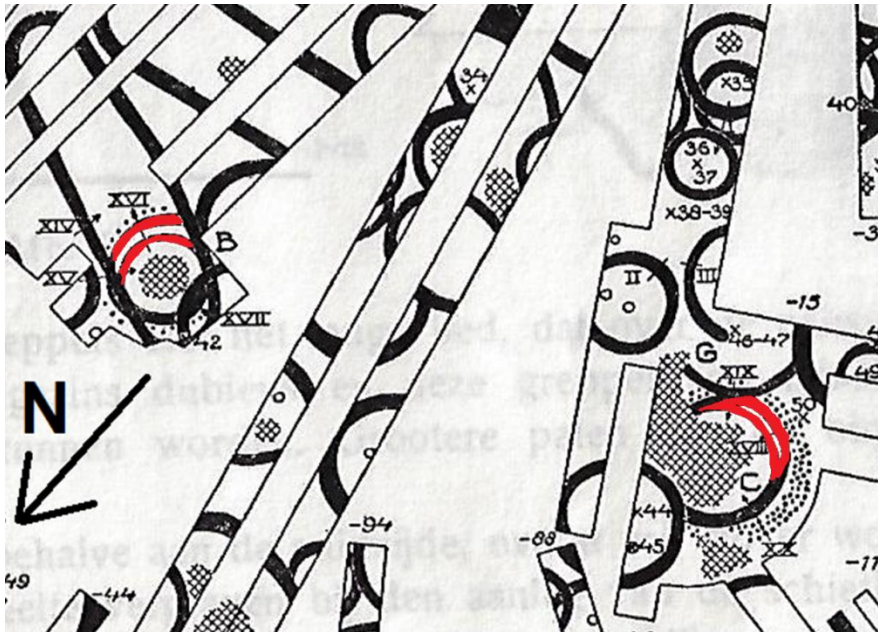


*Figuur 15: Heuvel 2 (H2) van Haps-Kamps Veld met paalkrans, kringgreppel en potje (x342), vondst 250 is een na-bijzetting uit de Vroege IJzertijd in onregelmatige heuvel 3 (O3) (Verwers 1972, 179)*

#### Knegsel-Urnenweg: heuvel B en C

Ook heuvels B en C van Knegsel-Urnenweg zijn doorsneden door kringgreppels en zouden kunnen zijn opgehoogd (fig. 16). Bij heuvel 3 van Knegsel-Huismeer zou dit ook het geval kunnen zijn geweest (fig. 20). De heuvels waren vergraven in het centrum, maar de randstructuren waren desalniettemin relatief goed gepreserveerd en gedocumenteerd (fig. 16). Heuvel B was een ronde heuvel met een enkelvoudige (tot tweevoudige) paalkrans en een diameter van 6 meter. Heuvel C was een ronde heuvel met een drievoudige paalkrans en een diameter van 9,5 meter (Braat 1936, 38-41). Beide heuvels zijn vermoedelijk geconstrueerd in de Midden-Bronstijd en opgebouwd met plaggen (Braat 1936, 42-43; Gerritsen 2003, 141). In tegenstelling tot heuvel 2 van Haps waren ronde kringgreppels uit de urnenveldenperiode niet bovenop de paalkransen geplaatst, maar grotendeels binnen de paalkransen (Braat 1936, 38-39). In heuvel B was deze ongeveer 5,5 meter in diameter en in heuvel C was deze ongeveer 7,5 meter in diameter (Braat 1936, 38-39). In beide gevallen hebben de kringgreppels

paalsporen doorsneden, wat erop wijst wat de paalkransen toentertijd niet meer aanwezig waren (Braat 1936, 41).



Figuur 16: Heuvel B en C van Knegsel-Urnenweg met paalkransen en kringgreppels, kruisjes = vergraven, rood= tweevoudige sectie van de kringgreppel (naar Braat 1936, 38-39)

Opvallend aan beide kringgreppels is een splitsing, waardoor de greppels gedeeltelijk tweevoudig zijn (zie rood op fig. 16). In beide gevallen is het buitenste gedeelte van de kringgreppel dikker dan het binnenste gedeelte. Het buitenste gedeelte van de kringgreppel van heuvel B had zo ongeveer dezelfde afmetingen als elders, terwijl het binnenste gedeelte veel dunner en ondieper was (Braat 1936, 40). In heuvel B is deze splitsing gericht naar oosten/zuidoosten en in heuvel C is deze gericht naar het zuiden (fig. 16).

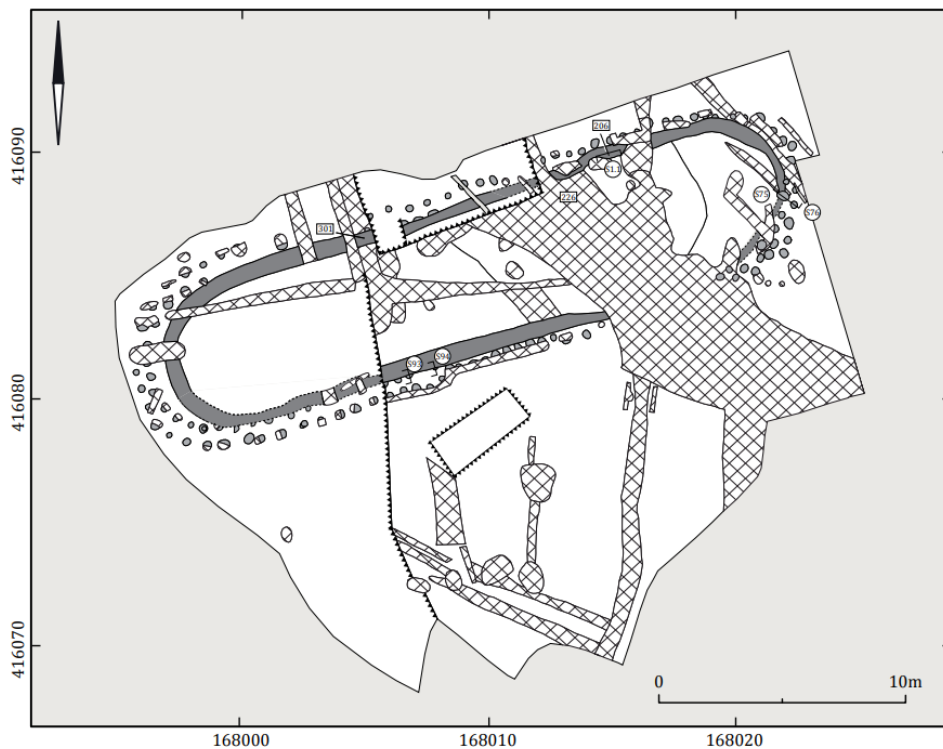
#### Oss-Zevenbergen: heuvel 6

Een vergelijkbare doorsnijding heeft plaatsgevonden in een langwerpige grafheuvel (heuvel 6) van Oss-Zevenbergen (fig. 17). Deze heuvel was opgebouwd met plaggen, maar dit heuvellichaam is gedurende latere perioden sterk verstoord geraakt (Valentijn 2013, 59). Een tweevoudige palenzetting vormde mogelijk de oorspronkelijke randstructuur van de heuvel, waarbij de heuvel afmetingen had van 28,5 bij 8,5 meter (Valentijn 2013, 51). Gedurende een later stadium is een greppel binnen de palenzetting geplaatst, die de palenzetting gedeeltelijk heeft doorsneden en het heuvellichaam



mogelijk heeft doorsneden. Deze greppel had afmetingen van 26,5 bij 6,5 meter en heeft zoals de reeds besproken voorbeelden in Haps en Knegsel enkele paalsporen van de palenzetting doorsneden (Valentijn 2013, 54-55). De C14-dateringen van de greppel gaven uiteenlopende uitkomsten, maar aan de hand van de pollenanalyse heeft de randstructuur waarschijnlijk een datering in de Midden-Bronstijd B of de Late Bronstijd (Lanting en van der Plicht 2003, 224; Valentijn 2013, 64-65). De greppel kan in dat opzicht gedurende de urnenveldenperiode gecreëerd zijn en verband houden met de na-bijzetting (Valentijn 2013, 65). Ook de latere uitbreiding zou hier echter in verband mee kunnen staan (paragraaf 3.1.1.).

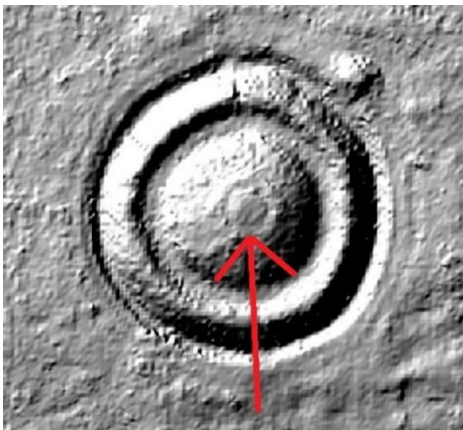
Een vergelijkbare langwerpige heuvel met een (drievoudige) palenzetting, een binnenliggende greppel en een oost-west oriëntatie is aangetroffen in Beerse, maar hier is geen oversnijding aangetoond tussen de greppel en de palenzetting (Delaruelle *et al.* 2008, 33). Deze grafheuvel heeft een datering in de Midden-Bronstijd (mogelijk begin Late Bronstijd) aan de hand van de centrale bijzetting zonder aanwijzing van hergebruik gedurende de urnenveldenperiode (Delaruelle *et al.* 2008, 34). Aangezien deze grafheuvel een datering heeft in de Midden-Bronstijd, zou de vergelijkbare heuvel 6 van Oss-Zevenbergen een vergelijkbare datering kunnen hebben.



Figuur 17: Heuvel 6 van Oss-Zevenbergen met langwerpige greppel en palenzetting (Valentijn 2013, 50)

#### Hoogeloon-Honshoef: Zwartenberg

In andere gevallen hebben kringgreppels uit de urnenveldenperiode grafheuvels centraal doorsneden, maar zijn deze grafheuvels in diameter veel groter dan de kringgreppels. Een voorbeeld hiervan is de kringgreppel op ringwalheuvel de “Zwartenberg” van Hoogeloon-Honshoef (fig. 18). Deze grafheuvel is gedateerd in de Vroege/Midden-Bronstijd, heeft een diameter van 40 meter en een centrale heuvel met een diameter van 18 meter die onder andere is opgebouwd met plaggen (Beex 1964, 100-101). In het centrum van de heuvel is een kringgreppel uitgegraven met een diameter van 7 meter, welke men gedateerd heeft in de urnenveldenperiode (Beex 1964, 100; ahn.arcgisonline.nl). Rondom de grafheuvel zijn namelijk urnen en crematies uit de Vroege IJzertijd aangetroffen (Beex 1964, 102; Beex 1970, 47).



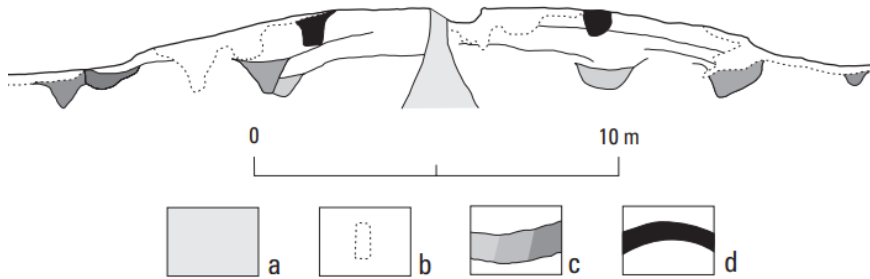
*Figuur 18: De Zwartenberg van Hoogeloon-Honshoef, de rode pijl wijst naar de vermoedelijke IJzertijdkringgreppel, de huidige heuvel is een reconstructie van het origineel dat is opgegraven (naar ahn.arcgisonline.nl)*

#### Meerlo-Sint-Goarkapel: tumulus I

In tumulus I van Meerlo-Sint-Goarkapel is een vergelijkbare kringgreppel aangetroffen (fig. 19). De ronde heuvel was opgebouwd met plaggen in meerdere fasen gedurende het Laat-Neolithicum met een paalkrans en drie tot vier ringsloten (een standgreppel). In de uiteindelijke fase was de heuvel 22 meter in diameter en 1,5 meter hoog met een nabijzetting uit het Laat-Neolithicum (Verwers 1964, 19-20; Verwers 1966, 7). Gedurende de urnenveldenperiode is er vervolgens een urnenveld aangelegd direct ten noorden van de heuvel en is een kringgreppel met een diameter van 9 meter uitgegraven in het centrum van de heuvel (Verwers 1964, 19). Het vondstmateriaal van een mogelijke na-



bijzetting binnen deze kringgreppel en van het urnenveld is gedateerd in de Vroege IJzertijd (Verwers 1964, 19; Verwers 1966, 8).



*Figuur 19: Doorsnee door tumulus I van Meerlo-Sint-Goarkapel; a= niet onderzocht, b= vergraven, c= Neolithische ringsloten, d= IJzertijdkringgreppel (naar Gerritsen 2003, 142)*

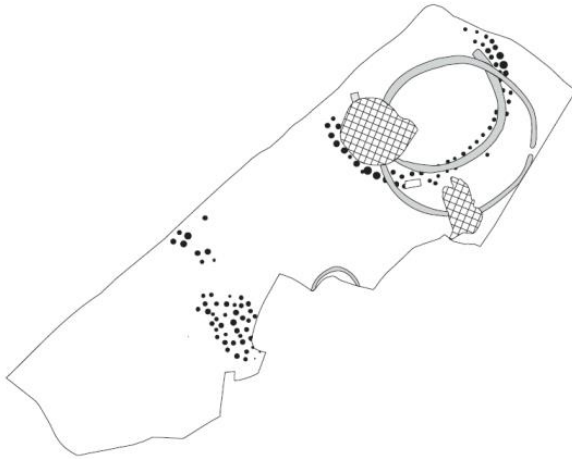
#### Wijk bij Duurstede “De Horden”: tumulus 0

Er is ook een kleinere kringgreppel op een grotere grafheuvel aangetroffen in Wijk bij Duurstede “De Horden”, maar deze lag niet centraal op de heuvel (fig. 28). Deze heuvel (tumulus 0) had een diameter van 25,6 meter, een ringsloot rondom de heuvel en een vermoedelijke datering in de Vroege of Midden-Bronstijd. Aan de hand van een Bronstijdvondst onder het geïnterpreteerde heuvellichaam en de diepere stratigrafie, zijn het Neolithicum en de urnenveldenperiode als dateringen uitgesloten (Hessing 1989, 309; Hessing 1989, 334). De dikte en vulling van het heuvellichaam maken een interpretatie als natuurlijke heuvel ook onwaarschijnlijk (Hessing 1989, 310). Desalniettemin is deze oudere heuvel gedurende de urnenveldenperiode hergebruikt voor na-bijzettingen en de aanleg van een kringgreppel. De kringgreppel was 5 meter in diameter en lag ten oosten van de heuvel vanaf ongeveer 2,5 meter van het centrum (fig. 28) (Hessing 1989, 338). De oostzijde van de kringgreppel was vergraven.

#### Knegsel-Huismeer: heuvel 3

Naast kringgreppels rondom of in (grotere) grafheuvels, zijn er ook nog enkele voorbeelden van kringgreppels die de heuvels maar gedeeltelijk doorsneden hebben en gedeeltelijk buiten de oudere heuvels zijn aangelegd. Een voorbeeld hiervan is heuvel 3 van Knegsel-Huismeer (fig. 20). Deze kan vanwege een tweevoudige paalkrans gedateerd worden in de Midden-Bronstijd (Theunissen 1999, 68). Op en rondom het heuvellichaam van de grafheuvel zijn gedurende de urnenveldenperiode enkele door elkaar lopende kringgreppels uitgegraven (Beex 1952, 15). Een van deze kringgreppels

doorsneed enkele palen van de paalkrans en lag relatief centraal op de oude grafheuvel, waarmee deze vergeleken kan worden met heuvels B en D van Knegsel-Urnenweg en heuvel 2 van Haps. Een latere kringgreppel is vervolgens half door de oude paalkrans en de oude grafheuvel heen gegraven in het zuidoosten van de heuvel.



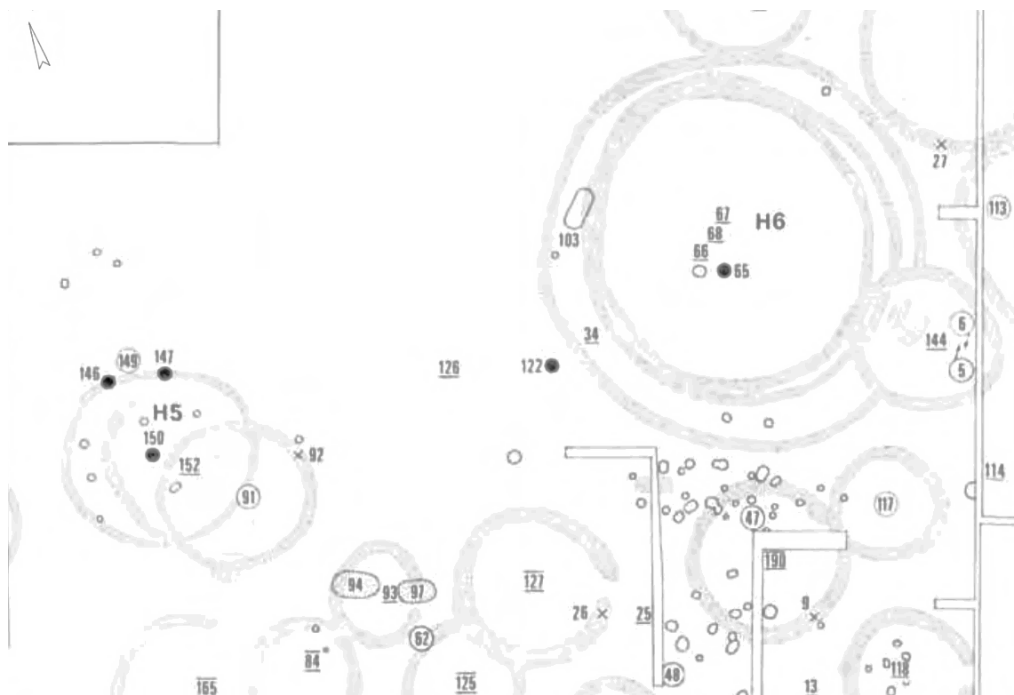
*Figuur 20: Kringgreppels uit de urnenveldenperiode doorsnijden heuvel 3 met paalkrans uit de Midden-Bronstijd (Theunissen 1999, 68)*

#### Haps-Kamps Veld: heuvels 5 en 6

Een vergelijkbare doorsnijding is zichtbaar in heuvels 5 en 6 van Haps-Kamps Veld (fig. 21). Heuvel 5 was een ronde heuvel, had een diameter van 8 à 9 meter, was omgeven door een ringsloot met een vermoedelijke datering in de Midden-Bronstijd, vanwege de centrale bijzetting (Verwers 1972, 16). Heuvel 6 was een ronde heuvel, die was opgebouwd in vier heuvelfasen gedurende de Midden-Bronstijd met meerdere bijzettingen en bovendien een Neolithisch vlakgraf dat onder de heuvel bedekt is geraakt. De diameter van de buitenste ringsloot bedroeg 18,5 meter (Verwers 1972, 18).

Bij beide Bronstijdheuvels was er in het zuidoosten een kringgreppel uit de urnenveldenperiode (Vroege IJzertijd) vermoedelijk door de oude grafheuvel gegraven (fig. 21). Deze kringgreppels zouden diep in de oude heuvellichamen kunnen zijn gegraven, aangezien de bovenzijden van de heuvels zijn verdwenen door egalisatie van het grafveld, maar de kringgreppels nog steeds zichtbaar waren op laag niveau in het vlak (Verwers 1972, 13). In heuvel 5 had de kringgreppel een vorm van een “6”. Het rondvormige gedeelte had een diameter van 7 meter en doorsneed ongeveer de helft van de oude grafheuvel. Het uitsteeksel van de “6” was vervolgens rondom het centrum van de oude heuvel gegraven, maar had daarmee de primaire bijzetting mogelijk

verstoord (Verwers 1972, 16-17; Verwers 1972, 183). In heuvel 6 was een normale kringgreppel met een diameter van 6 meter door een klein gedeelte van de heuvel gegraven. Hier was echter geen oversnijding aangetoond en het zou in plaats van een kringgreppel een ringsloot kunnen zijn van een dubbelheuvel uit de Midden-Bronstijd (Verwers 1972, 18; Verwers 1972, 183). Een datering in de IJzertijd lijkt waarschijnlijker, aangezien er in beide gevallen sprake was van na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode.



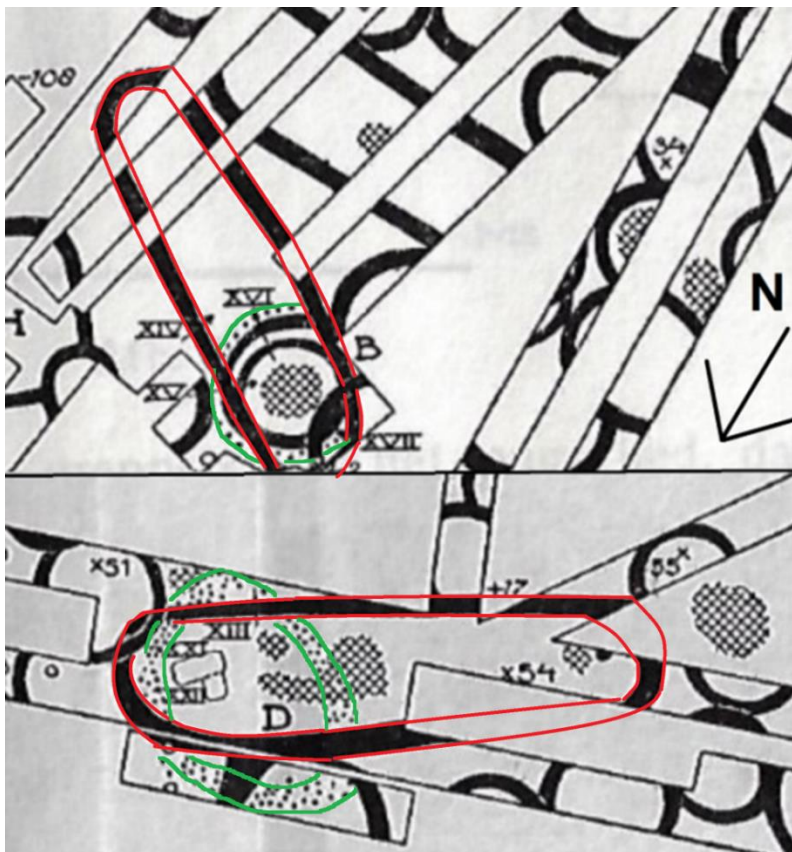
Figuur 21: Kringgreppels uit de urnenveldenperiode doorsnijden vermoedelijk Bronstijdringsloten van heuvels 5 en 6 in Haps-Kamps Veld (Verwers 1972, 183)

Knegsel-Urnenweg: heuvels C en D

Naast kleine doorsnijdingen zijn er nog rondvormige tot ovaalvormige grafheuvels uit de Midden-Bronstijd uitgebreid met greppels van langbedden (fig. 22) (Braat 1936, 43; Gerritsen 2003, 141). Dit is uitgevoerd in heuvels B en D van Knegsel-Urnenweg. De heuvels zijn hier dus spatiaal uitgebreid, maar de heuvellichamen waren waarschijnlijk verstoord en zijn niet uitgebreid onderzocht.

Heuvel B was oorspronkelijk een ronde heuvel met een enkelvoudige paalkrans met een diameter van 6 meter (Braat 1936, 39-40). Nadat in heuvel B een nieuwe kringgreppel was geconstrueerd gedurende de urnenveldenperiode, is de ronde heuvel nogmaals

uitgebreid met de greppel van een langbed met afmetingen van 19 bij 5 à 6 meter (fig. 22). Dit langbed doorsneed zowel de paalkrans als de oude kringgreppel (Braat 1936, 39-40). Opvallend is dat deze is uitgebreid in de richting van de tweevoudige sectie van de kringgreppel richting het oosten/zuidoosten. In heuvel D is een greppel van een langbed geconstrueerd door en rondom een ovaalvormige heuvel met een diameter van 7,5 tot 10,5 meter (fig. 22). Deze uitbreiding heeft plaatsgevonden richting het zuidwesten en het langbed had afmetingen van 29 bij 6 à 7 meter (Braat 1936, 39-42). Heuvel D bevatte een of twee inhumatiegraven en het langbed bevatte een urn uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd, wat de dateringen van de Midden-Bronstijd en de urnenveldenperiode ondersteunt (Braat 1935, 42-43)



*Figuur 22: Heuvel B en D van Knegsel-Urnenweg met paalkransen, kringgreppels en greppels van langbedden, kruisjes = vergraven, groen = locaties van paalkransen uit de Midden-Bronstijd, rood = locaties van greppels van langbedden uit de urnenveldenperiode (naar Braat 1936, 38-39)*

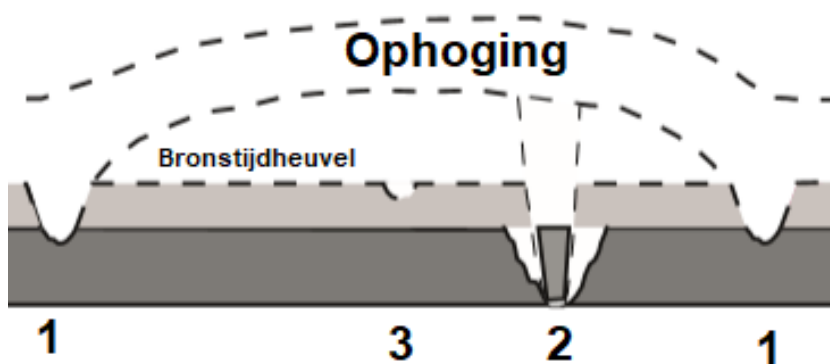
Uiteindelijk zijn er nog doorsnijdende kringgreppels aan de voet/flanken van oudere grafheuvels, zoals in heuvels B, C en D van Knegsel-Urnenweg (fig. 16; fig. 22) en heuvel 8 van Haps-Kamps Veld (Braat 1936, 39-40; Verwers 1972, 185).

### 3.2. Locaties van na-bijzettingen

Indien er sprake is van een specifiek bijzettingsritueel kan de positionering van de na-bijzetting hier informatie over verstrekken. In sommige christelijke begravingsrituelen moet het hoofd van de overledene bijvoorbeeld naar het oosten gericht zijn (zonsopkomst) en in de enkelgrafcultuur gedurende het Laat-Neolithicum werden mensen in Nederland meestal begraven met hun blik richting het zuiden (Bakrač en Popović 2015, 19; Drenth en Lohof 2005, 435). Terwijl primaire bijzettingen in grafheuvels over het algemeen in het centrum werden geplaatst, kan er bij na-bijzettingen een voorkeur zijn geweest voor een locatie naast het centrum, boven het centrum of aan de flanken een grafheuvel. Het primaire graf kan opzettelijk zijn vermeden of moeiteloos zijn doorsneden. Ook zou er een voorkeur kunnen zijn geweest voor een bepaalde windrichting, zoals het oosten of het westen. Dergelijke mogelijkheden worden in deze paragraaf besproken.

#### 3.2.1. Locatie ten opzichte van het primaire graf

In sommige hergebruikte grafheuvels is de na-bijzetting naast of nabij het centrum en het primaire graf begraven, maar was het centrum daarmee niet aangeraakt. Dit is ook het geval bij het Vorstengraf van Oss, waarbij de grafkuil van de na-bijzetting zowel buiten het centrum van de oude grafheuvel als buiten de uitgebreide grafheuvel is begraven (Jansen en Fokkens 2007, 49). De grafheuvel was aldus centraal opgehoogd en uitgebreid, maar de na-bijzetting was buiten het centrum van (zowel de nieuwe als de oude) heuvel geplaatst. Deze lag enkele meters ten (oost-)noordoosten van het centrum van de grafheuvel in een rondvormig kuilspoor dat dwars door de oude grafheuvel en een gedeelte van de oude bodem was gegraven (fig. 23). Hoewel het primaire graf niet met zekerheid is teruggevonden, is deze dus niet verstoord geraakt door de na-bijzetting (Jansen en Fokkens 2007, 49-50).

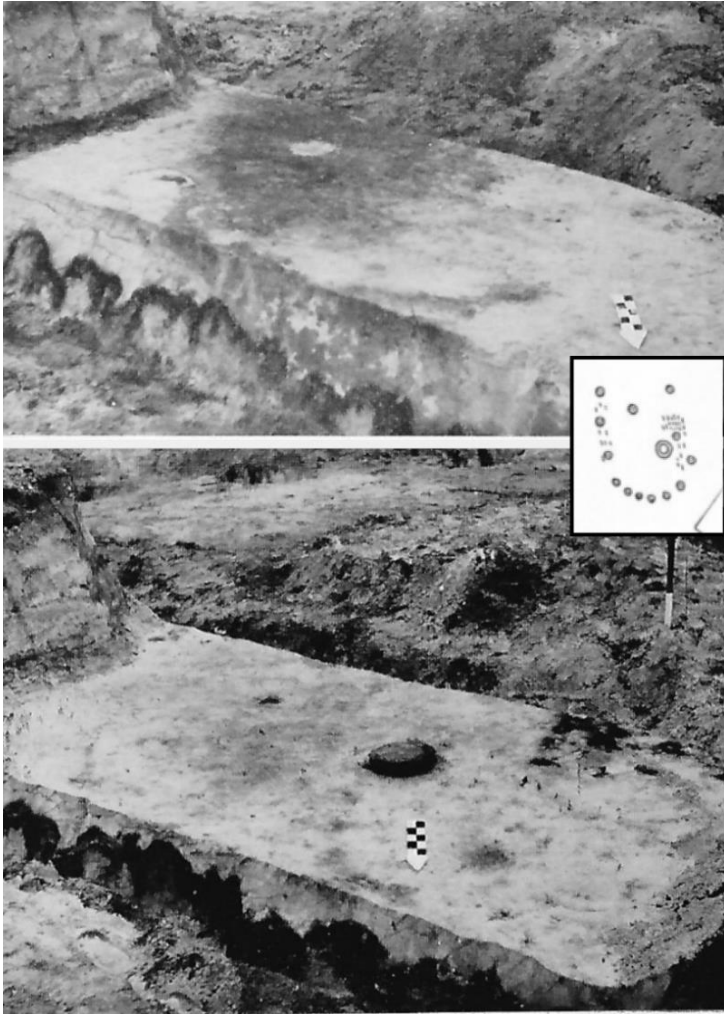


*Figuur 23: Reconstructie centrale gedeelte van het Vorstengraf van Oss; 1 = Bronstijdkringgreppel, 2 = IJzertijdgrafkuil met situla en grafgiften, 3 = centrum en mogelijk centrale bijzetting (verstoord) (naar Jansen en Fokkens 2007, 48)*

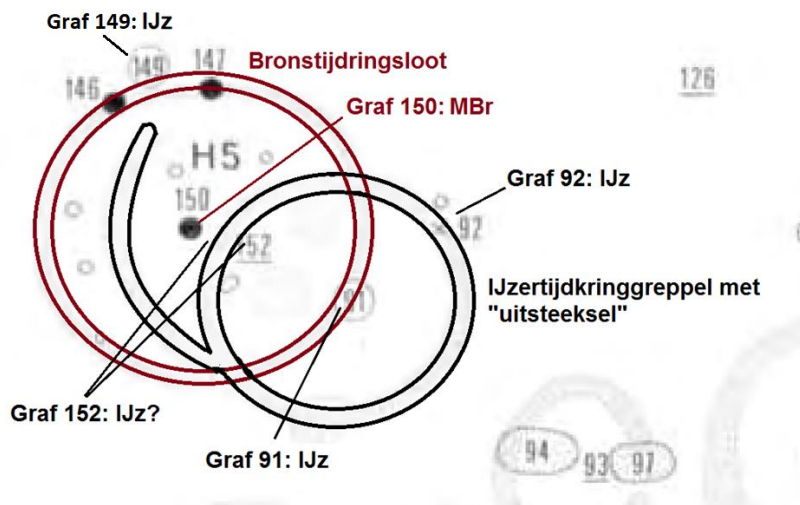
Ook in het geval van tumulus 101 van Veldhoven-Heibloem was de na-bijzetting excentrisch ten opzichte van de oude en uitgebreide heuvel geplaatst (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 14).

Het is daarentegen ook mogelijk dat het primaire graf doorsneden is door een na-bijzetting. Dit was het geval bij een na-bijzetting in heuvel 1 van Hamont-Haarterheide. Het primaire graf was vermoedelijk een inhumatiegraf en bestond uit een donkerkleurig kuilspoor (2,5x1,8 m) dat omringd was door paalsporen, die mogelijk tezamen onderdeel waren van een grafstructuur (Roosens en Beex 1965, 8-10). De westzijde van dit kuilspoor werd doorsneden door een grijsgekleurd kuilspoor, waarin een na-bijzetting van een urn met crematieresten lag begraven (Roosens en Beex 1965, 10-11). De urn met crematieresten was midden in het centrum begraven, terwijl het primaire graf zelf niet centraal lag. De na-bijzetting was enkele centimeters onder het oorspronkelijke oppervlak begraven (fig. 24). Ook in Haps is er een vermoeden dat een na-bijzetting het primaire graf heeft doorsneden (fig. 24).





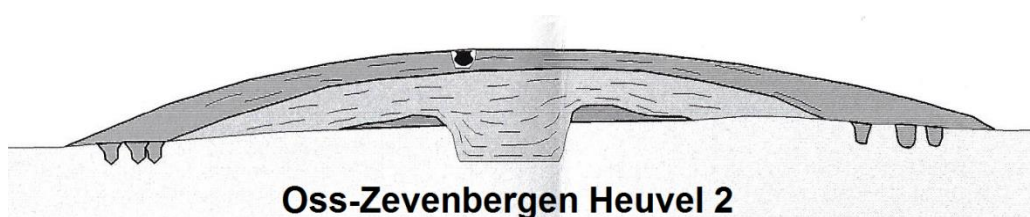
Figuur 24: Het centrum van heuvel 1 van Hamont-Haartherheide ter hoogte van de oude bodem (foto boven), enkele centimeters onder de oude bodem (foto onder) en van boven (vlaktekening centraal-rechts); de donkere vlek (foto boven) is vermoedelijk de oorspronkelijke grafkuil van het primaire graf welke wordt doorsneden door een lichtgekleurd kuilspoor (foto boven) waarin de urn lag begraven (foto onder) (naar Roosens en Beex 1965, 9-10)



Figuur 25: Heuvel 5 van Haps-Kamps Veld met ringsloot, kringgreppel en bijzettingen; de ringsloot is niet met zekerheid in de Bronstijd gedateerd, graf 152 heeft vermoedelijk graf 150 doorsneden (naar Verwers 1972, 183)

Het primaire graf (150) zou hier doorsneden zijn door een grafkuil van een losse crematie (152), waarmee een gedeelte van de scherven van het primaire graf aan de voet van de heuvel terecht is gekomen (146 en 147) (Verwers 1972, 16).

In andere gevallen kan een na-bijzetting in het centrum van de heuvel zijn begraven, maar kan deze minder diep zijn begraven en het primaire graf en de oude bodem niet verstoord hebben. Voorbeelden hiervan zijn de na-bijzetting in tumulus I van Meerlo-Sint-Goarkapel en een van de na-bijzettingen in heuvel 8 van Oss-Zevenbergen, die beide verstoord zijn geraakt (Verwers 1964, 19; Van Wijk *et al.* 2009, 124-125). De na-bijzetting van heuvel 2 van Oss-Zevenbergen lag ook boven het centrale graf en was net zoals de andere voorbeelden ondiep begraven (fig. 26).



*Figuur 26: Locatie van de na-bijzetting (zwart figuur) in heuvel 2 van Oss-Zevenbergen (naar Van Wijk et al. 2009, 82)*

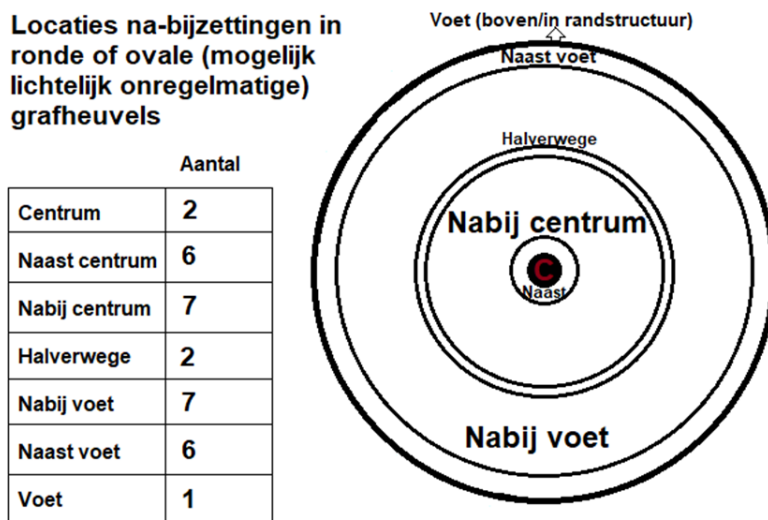
Na-bijzettingen kunnen primaire grafkuilen ook hebben hergebruikt. Een dergelijk type is mogelijk aan te wijzen in de Tuudsheuvel van Wijshagen. Hier was een cirkelvormige grafkuil ontdekt ("*creux circulaire*"), waar zeven bijzettingen in zijn geplaatst. De grafkuil is hergebruikt en een aantal bijzettingen zijn aangewezen als na-bijzettingen (Mariën 1947, 359). Men heeft hier dus na-bijzettingen in een (centrale) grafkuil geplaatst naast oudere bijzettingen. Aangezien de heuvel is opgegraven in 1895 en de datering en de context van deze urnen onduidelijk is, is dit geen overtuigend voorbeeld (Theunissen 1999, 102).

### 3.2.2. Locaties ten opzichte van het heuvellichaam

Bijna alle na-bijzettingen hebben geen directe interactie met het primaire graf. Er kan echter wel een ruimtelijke voorkeur geweest zijn. Op figuur 27 is een weergave gemaakt van de locaties van na-bijzettingen ten opzichte (grotendeels) ronde grafheuvels. Enkel

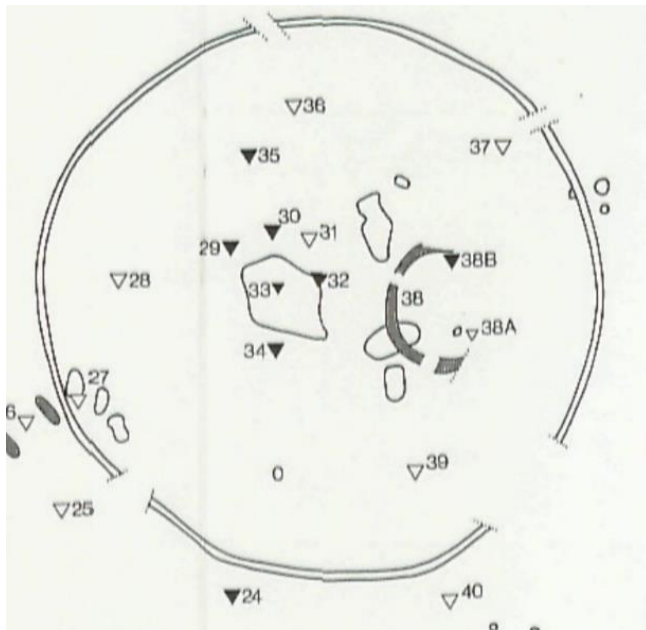


de na-bijzettingen waarvan (relatief) zeker is dat deze uit de urnenveldenperiode stammen en mensenresten bevatten zijn gebruikt om figuur 27 te creëren. Aangezien de heuvellichamen van de meeste grafheuvels verstoord zijn geraakt en ondiepe na-bijzettingen daardoor vaker verstoord zijn geraakt, is een vergelijking in diepte niet gemaakt. Het is wel opgevallen dat de dieptes van na-bijzettingen divers waren (zie 3.2.1).



*Figuur 27: Locaties na-bijzettingen in (mogelijk lichtelijk onregelmatige) ronde of ovale grafheuvels; relatieve afstand van centrum tot flank/voet, gemaakt met behulp van bijlage 2*

Op figuur 27 is zichtbaar dat na-bijzettingen bijna even vaak in de nabijheid van het centrum (15 na-bijzettingen), als in de nabijheid van de voet van de heuvel (14 na-bijzettingen) zijn geplaatst. Er lijkt hiermee geen voorkeur te zijn voor een bepaalde locatie op de helling van de heuvel, maar er is hiermee desalniettemin een dichtere concentratie van na-bijzettingen in de nabijheid van het centrum, aangezien dit een kleiner oppervlak is. Dit is ook zichtbaar in tumulus 0 van Wijk bij Duurstede “De Horden”, waar een grote hoeveelheid na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode in een enkele oude grafheuvel is waargenomen (fig. 28). Hoewel er meer na-bijzettingen zichtbaar zijn rondom het centrum, liggen zes na-bijzettingen nabij/naast de voet van de heuvel en zes na-bijzettingen nabij/naast het centrum van de heuvel.



*Figuur 28: De vermoedelijke Bronstijdgrafheuvel (tumulus 0) van Wijk bij Duurstede met na-bijzettingen, witte driehoek = losse crematie en zwarte driehoek = crematie in urn, uit bijlagen van (Hessing 1989)*

In deze grafheuvel valt daarnaast op dat losse crematies vaker naast of nabij de voet van de heuvel zijn geplaatst dan crematies met urnen (fig. 13) (Hessing 1989, 337-338). In enkele heuvels in Knegsel, Nijmegen en Haps waren losse crematies ook aan de voet van hergebruikte grafheuvels begraven, maar in Boxmeer, Hamont en Riethoven waren deze daarentegen naast het centrum van de hergebruikte grafheuvels begraven (zie bijlage 2). Bovendien beschikken de heuvels met losse crematies van deze zes sites over een te summier aantal na-bijzettingen per heuvel.

In Nijmegen-Kops Plateau zijn alle mogelijke na-bijzettingen naast of nabij de voeten van de grafheuvels geplaatst (fig. 29) (Fontijn en Cuijpers 1999, 38). Bovendien waren ze met uitzondering van graf 69 in structuur 62 direct op de stenen platformen geplaatst die onder de grafheuvels aanwezig waren (Fontijn en Cuijpers 1999, 62).



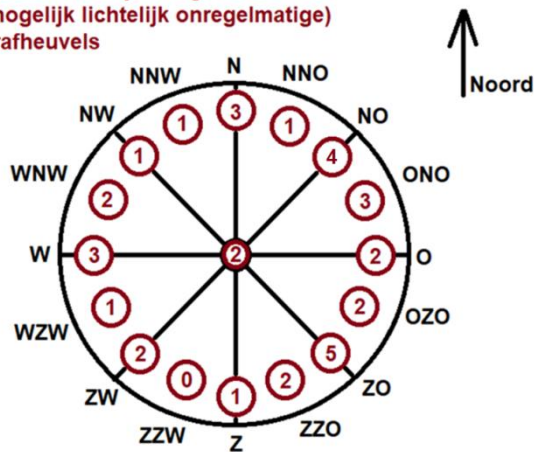
Figuur 29: Locaties na-bijzettingen in Nijmegen-Kops Plateau, na-bijzettingen aangegeven met rode cirkels (naar Fontijn en Cuijpers 1999)

Na-bijzettingen in de langwerpige heuvels zijn aangetroffen in Oss-Zevenbergen en Haps-Kamps Veld. De na-bijzetting in heuvel 6 van Oss-Zevenbergen was centraal op de lengteas in het westelijke gedeelte van het langbed aangetroffen, maar wel in een versterking (Valentijn 2013, 48; Valentijn 2013, 60). De na-bijzetting van O3 in Haps-Kamps Veld was centraal op de lengteas in het oostelijke gedeelte van het langbed aangetroffen (Verwers 1972, 179). De bijzetting van O2 is centraal op de lengteas en centraal in het langbed aangetroffen, maar is om die reden mogelijk de primaire bijzetting (Verwers 1972, 181; Lanting en van der Plicht 2003, 224; Valentijn 2013, 62). In elk geval was er mogelijk een voorkeur voor een locatie op de centrale lengteas.

### 3.2.3. Locaties ten opzichte van de windrichting

Zoals reeds toegelicht kan er ook een voorkeur zijn geweest voor een bepaalde windrichting. Op figuur 30 is een weergave zichtbaar van de locaties waar na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode zijn geplaatst in ronde, ovale of lichtelijk onregelmatige grafheuvels. Net zoals met figuur 27, zijn alleen na-bijzettingen waarvan (relatief) zeker is dat deze uit de urnenveldenperiode stammen en mensenresten bevatten gebruikt om de figuur te creëren (zie bijlage 2).

Locaties na-bijzettingen in ronde of ovale  
(mogelijk lichtelijk onregelmatige)  
grafheuvels

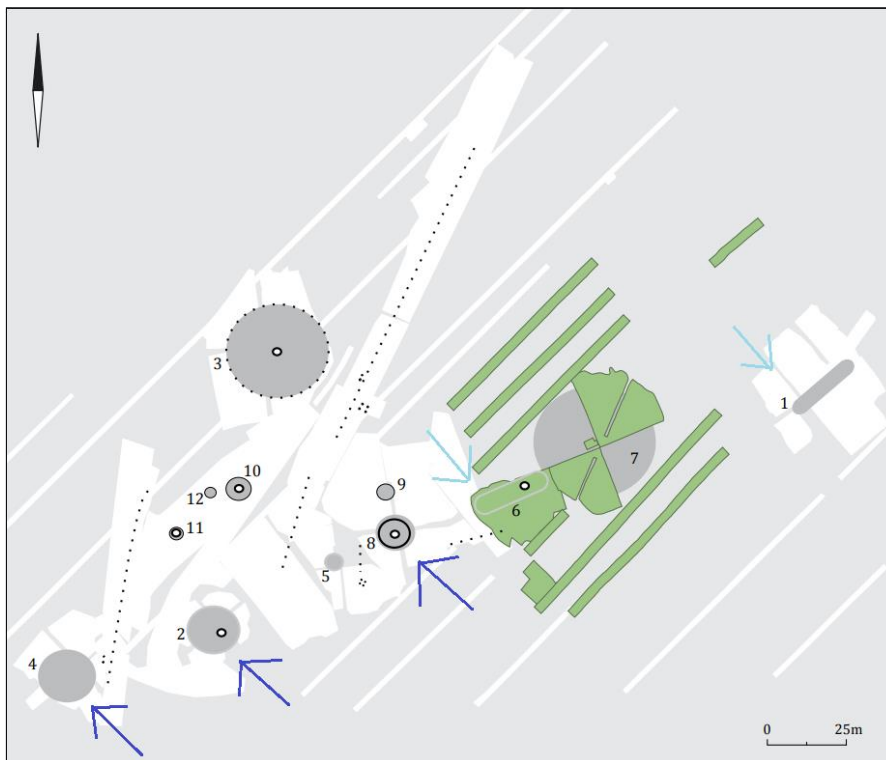


*Figuur 30: Locaties na-bijzettingen in (mogelijk lichtelijk onregelmatige) ronde of ovale grafheuvels in windrichting; de letters geven de windrichtingen aan; N (noord), O (oost), Z (zuid) en W (west), gemaakt met behulp van bijlage 2*

Het merendeel van de na-bijzettingen is geplaatst in het oostelijke gedeelte van de heuvel (20 na-bijzettingen) met een minderheid in het westelijke gedeelte (10 na-bijzettingen). Bovendien zijn er vijf na-bijzettingen geplaatst in het zuidoosten. In twee gevallen gaat het om na-bijzettingen in Nijmegen. In de overige drie gevallen betreft het de na-bijzettingen binnen de IJzertijdkringgreppels van heuvels 5 en 6 in Haps, welke reeds zijn besproken in paragraaf 3.1.3 (Verwers 1972).

### 3.3. Patronen binnen sites: opstelling van hergebruik

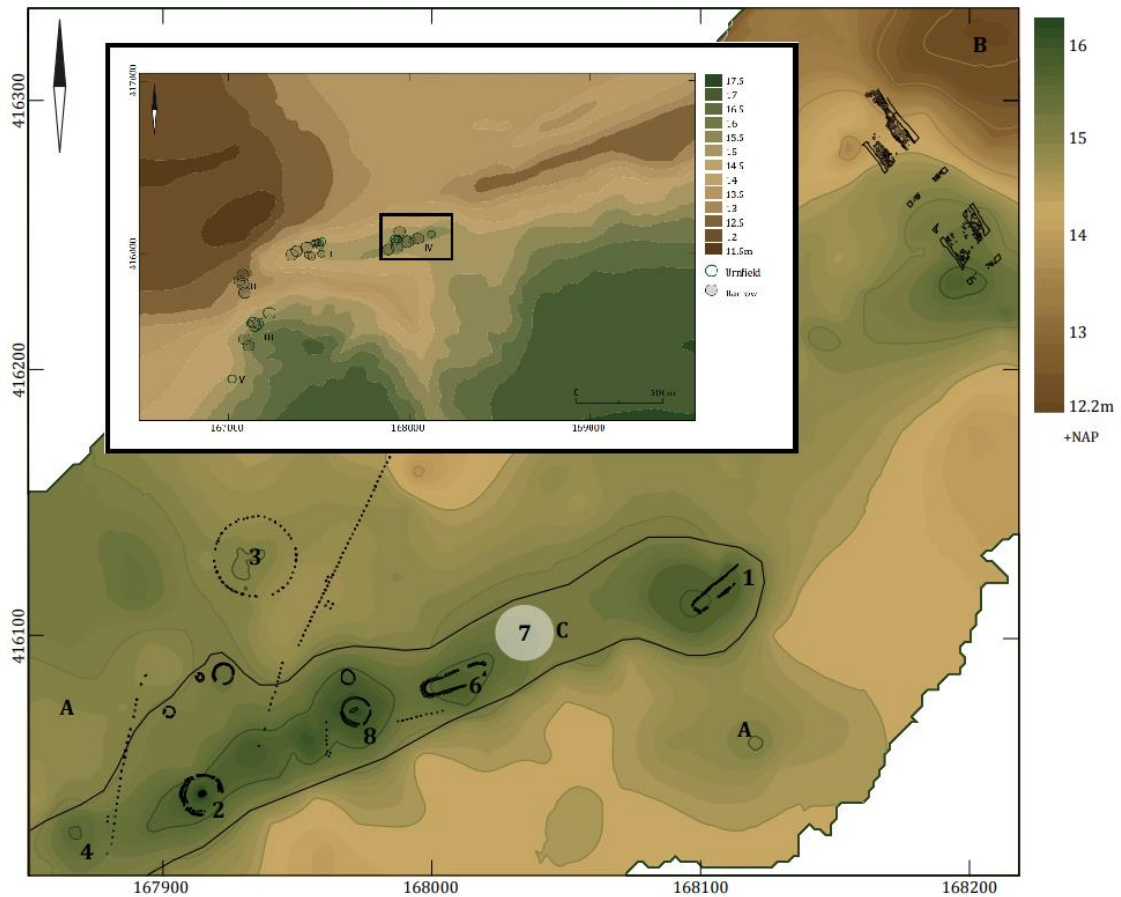
Hoewel de verschillende sites in de meeste gevallen bestaan uit een of twee voorbeelden van hergebruik, zijn er ook sites waar de modificaties en na-bijzettingen tezamen gelijkenissen of patronen weergeven. Zo waren heuvels B en C van Knegsel-Urnenweg allebei gemodificeerd op vergelijkbare wijze, waren heuvels B en D allebei gemodificeerd op vergelijkbare wijze (zie 3.1.3), waren heuvels 5 en 6 van Haps-Kamps Veld beide doorsneden door kringgreppels in het zuidoosten (zie 3.1.3) en waren de na-bijzettingen van Nijmegen rondom de flanken van de heuvel geplaatst (zie 3.2.2). In Oss-Zevenbergen waren de hergebruikte heuvels in een opgestelde lijn geplaatst (fig. 31).



*Figuur 31: Grafveld van Oss-Zevenbergen gedurende de Vroege IJzertijd, wit puntje = bijzetting, donkerblauwe pijl = Midden-Bronstijdgrafheuvel, lichtblauwe pijl = Late Bronstijdgrafheuvel, heuvel 5 is geïnterpreteerd als duin (naar Fontijn et al. 2013c, 294)*

Met uitzondering van heuvel 3 en het urnenveld (heuvels 9 tot 12) waren alle heuvels geplaatst in een opstelling op een verhoging in het landschap; namelijk een pleistocene dekzandrug van 14,6 tot 15,8 m+ NAP (fig. 32) (Van der Linde en Fokkens 2009, 47; Fontijn et al. 2013a, 83). De heuvels uit de Midden-Bronstijd lagen reeds in een opstelling op deze dekzandrug, waarna er gedurende de Midden-Bronstijd, de Late Bronstijd of mogelijk de Vroege IJzertijd twee langbedden aan zijn toegevoegd (fig. 31)

(Fontijn *et al.* 2013c, 287-290).



*Figuur 32: Oorspronkelijke reliëf van Oss-Zevenbergen voor de constructie van grafheuvels, het reliëf tussen heuvels 6 en 7 is fout weergegeven: hier lag het landschap oorspronkelijk op hoger niveau (naar Jansen en van der Linde 2013, 40-42)*

Gedurende een later stadium van de urnenveldenperiode zijn deze heuvels vervolgens hergebruikt door middel van na-bijzettingen of modificaties. Deze zijn reeds individueel besproken, maar hebben daarbij ook samenhang. Als we de heuvels van west naar oost aflopen dan zien we het volgende: heuvel 4 was opgehoogd en uitgebreid, heuvel 2 was gebruikt voor een na-bijzetting, heuvel 8 was doorsneden door een kringgreppel en gebruikt voor een na-bijzetting, heuvel 6 was (mogelijk) doorsneden door een greppel en vervolgens gebruikt voor een of meer na-bijzettingen en heuvel 7 was opgebouwd van heuvel tot grafheuvel. De na-bijzettingen hebben geen vergelijkbare heuvellocaties en ook de modificaties zijn heel divers, maar er is sprake van een bijna volledig hergebruik van het grafveld, het bijbehorende reliëf van het landschap en een reeds bestaande opstelling van grafheuvels.

### 3.4. Na-bijzettingen: grafgiften en crematieresten

De na-bijzettingen kunnen individueel ook informatie verstrekken over het hergebruik van oudere grafheuvels. Zo kunnen grafgiften afwijken of kunnen begraven individuen bepaalde eigenschappen hebben, die afwijken van bijzettingen in algemene urnenvelden. Het algemene bijzettingsritueel gedurende de urnenveldenperiode in Zuid-Nederland bestond uit losse crematies of crematies in urnen/containers bijgezet in kleine grafkuilen (Hessing en Kooi 2005, 632-635). De vondsten hiervan bestaan met name uit aardewerk, wat in de meeste gevallen resten zijn van urnen, maar in sommige gevallen secundair verbrand aardewerk (van de brandstapel) is. De hoeveelheid bijzettingen van urnen kan in percentages sterk uiteenlopen per site en periode (Hessing en Kooi 2005, 640). Het type aardewerk was gedurende de Late Bronstijd een voortzetting van de Midden-Bronstijd met grove magering en vaak kerfsnededecoratie (Kerbschnitt). Gedurende de Vroege IJzertijd worden Harpstedt-potten en Schräghals-potten gangbare vormen (fig. 33) (Hessing en Kooi 2005, 641). Overige grafgiften komen in minder dan 5% van de graven, waarnaast er nog een klein aantal graven met grotere aantallen prestigieuze grafgiften bestaan (Hessing en Kooi 2005, 641-643). Over het algemeen werden in urnenvelden gehele populaties bijgezet zonder specifieke selectie (Hessing en Kooi 2005, 631). In deze paragraaf worden eerst de type na-bijzettingen met grafgiften besproken, gevolgd door een analyse van de crematieresten.

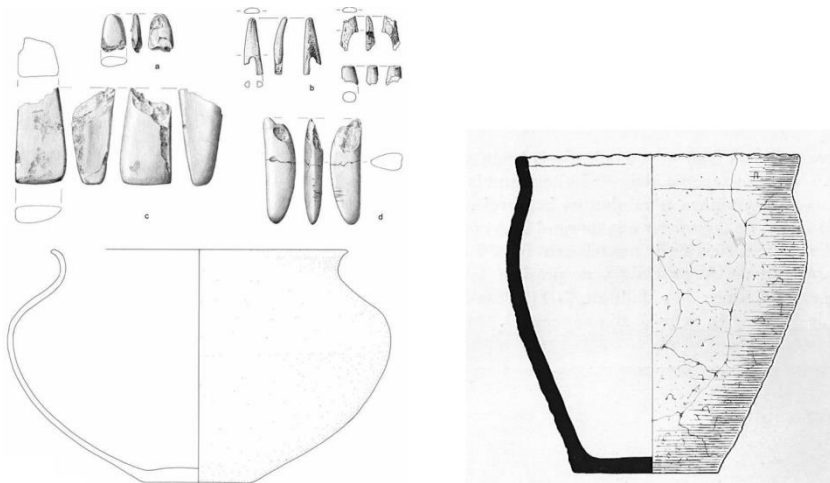
#### 3.4.1. Na-bijzettingen en grafgiften

Van de onderzochte na-bijzettingen zijn er 17 losse crematies, 31 urnen met crematies en één situla met een crematie (zie bijlage 2). Daarnaast waren er soms extra grafgiften. Na-bijzettingen van losse crematies waren meestal in kleine grafuilen geplaatst en zouden in principe gebundeld kunnen zijn geweest in een niet-gepreserveerde containers, zoals in Boxmeer-Sterckwijck (Vermue *et al.* 2015, 191; Vermue *et al.* 2015, 207). Een afwijkende losse crematies van Hamont-Haarterheide heuvel 2 (graf 3) was verspreid over een kuil waarin een gehele inhumatie gepast zou kunnen hebben (2x2 m) (Roosens en Beex 1965, 15). Sommige losse crematies bevatten houtskool (van een brandstapel). Er zijn mogelijk meer na-bijzettingen opgegraven uit de urnenveldenperiode zonder urnen of grafgiften, maar deze zijn vaak niet gedateerd. Een mogelijk voorbeeld hiervan is een na-bijzetting van een crematie in een Laat-



Neolithische grafheuvel in het grafveld van het Vorstengraf van Oss (Jansen en Fokkens 2007, 26). De 16 losse crematies van bijlage 2 hebben vaak ook geen zekere datering. Indien er wel een urn was bijgezet, was dit meestal een Schrähalsurn of een Harpstedturn (fig. 33).

Opvallend waren twee na-bijzettingen zonder crematies. Een klein potje uit de Vroege of Midden-IJzertijd was (vermoedelijk) zonder crematie in de kringgreppel geplaatst van heuvel 2 van Haps-Kamps Veld (zie 3.1.3). Dit potje was echter wel gefragmenteerd (Verwers 1972, 14; Verwers 1972, 53; Verwers 1972, 179). In structuur 57 van Nijmegen-Kops Plateau was een complete pot bij de voet van de heuvel geplaatst zonder crematieresten en mogelijke resten van voedsel/drank (Fontijn en Cuijpers 1999, 51).

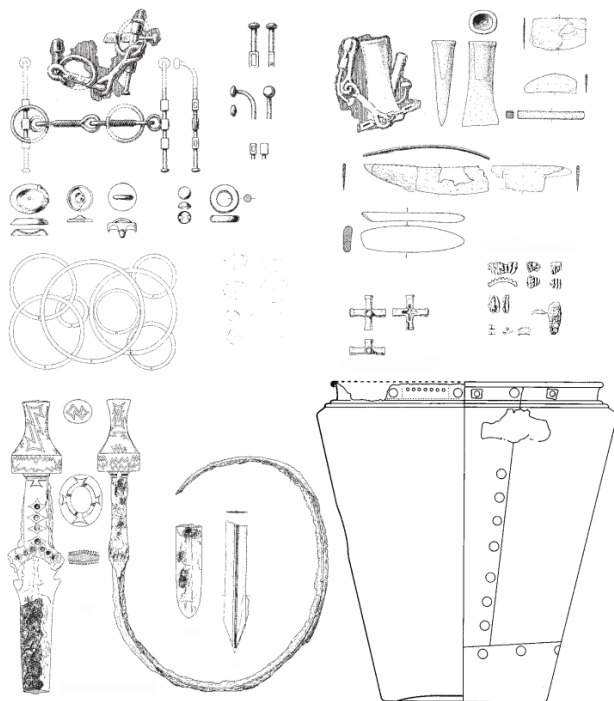


Figuur 33: Schrähalsurn en grafgiften uit Oss-Zevenbergen heuvel 2 (links) en Harpstedturn uit Hamont-Haartheide heuvel 1 (rechts) (naar Van Wijk *et al.* 2009, 84-85; Roosens en Beex 1965, 12)

De meeste na-bijzettingen hadden naast urnen geen grafgiften maar soms waren er een of enkele grafgiften. Bij een na-bijzetting van een losse crematie in Wijk bij Duurstede was er sprake van een secundair verbrand miniatuurpotje (Hessing 1989, 337-338), in de na-bijzetting van Veldhoven-Heibloem tumulus 101 lag een grafgift van een bronzen pin (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 21-23), in de na-bijzetting van heuvel 2 van Oss-Zevenbergen lag een wrijfsteen/wetsteen en botfragmenten van huishoudelijke objecten of sieraden (fig. 33) (Van Wijk *et al.* 2009, 84-85) en in heuvel 8 van Oss-Zevenbergen lagen mogelijk grafgiften van gedecoreerd bot, maar het is onduidelijk of deze bij de na-bijzetting uit de urnenveldenperiode horen (Fontijn *et al.* 2013b, 148-149).



Een afwijkende na-bijzetting met veel grafgiften was het Vorstengraf van Oss. Hier waren de crematieresten bijgezet in een bronzen situla, waarin bovendien tientallen grafgiften zaten (fig. 34). Dit waren met name ijzeren objecten zoals een (gebogen) zwaard, een kokerbijl, een mes, een scheermes, een plaatje, paardenbitten, pinnen en ringen. Bovendien waren er bronzen objecten zoals een sierstuk, knoppen en ringen. Ook waren er objecten van hout, dierlijk bot en objecten die vermoedelijk vergaan zijn, waaronder een weefsel waarin objecten gewikkeld waren. Een deel van deze objecten komt uit de Alpenregio en Zuid-Duitsland (Jansen en Fokkens 2007, 76-82).



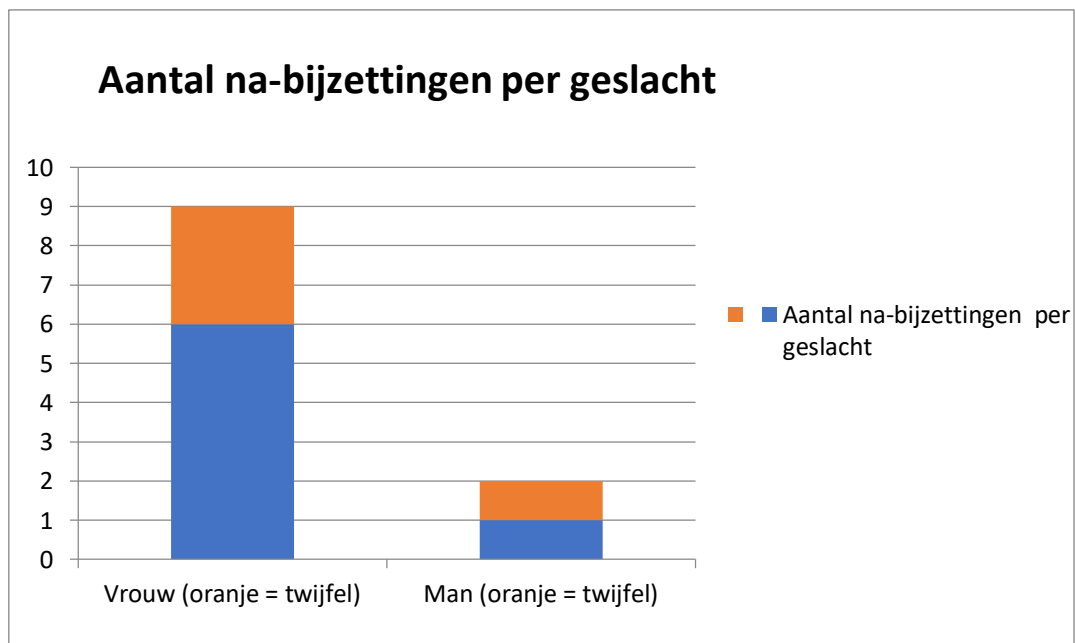
Figuur 34: De situla van het Vorstengraf van Oss en grafgiften (Jansen en Fokkens 2007, 83)

De primaire bijzetting van heuvel 7 in Oss-Zevenbergen (zie 3.1.2) was ook rijk in grafgiften, maar deze lagen niet in de centrale grafkuil met de urn begraven. In het centrum lag een Schrāghalsurn met crematieresten begraven, welke gelijkenissen vertoonde met urnen uit de na-bijzetting van heuvel 2 en in mindere mate met de bijzetting van heuvel 10 (Fontijn *et al.* 2013b, 143). Aangrenzend aan deze bijzetting lagen de resten van een brandstapel met honderden (~1000) bronzen knoppen, meerdere bronzen ringen, een ijzeren object, objecten van dierenbot, resten van leer,

resten van hout en crematieresten van een mens. Een gedeelte hiervan vormde mogelijk resten van een juk en paardentuig (Van der Vaart *et al.* 2013, 129-131; Fontijn en van der Vaart 2013, 192-193). De objecten zijn gesmolten of verbrand. De crematie en een gedeelte van de grafgiften van de brandstapel is vermoedelijk verwijderd en een gedeelte van de crematie is daarbij opzettelijk in de urn geplaatst, terwijl een ander gedeelte opzettelijk op de brandstapel is achtergelaten. Net zoals het Vorstengraf, delen de vondsten overeenkomsten met vondsten uit graven van Zuid-Duitsland (Van der Vaart *et al.* 2013, 138-139; Fontijn en van der Vaart 2013, 192-194).

### 3.4.2. Crematieresten: geslacht, leeftijd en aandoeningen van de bijgezette individuen

In een aantal van de na-bijzettingen zijn door middel van de crematieresten schattingen gemaakt over het geslacht en de sterfleefijd van de begraven individuen. Van de 50 na-bijzettingen met crematies zijn er slechts 19 waarvan iets is vermeld over een of meer begraven individuen. De 31 overige crematies zijn niet geanalyseerd of hebben niet tot ondervindingen geleid (zie bijlage 2).



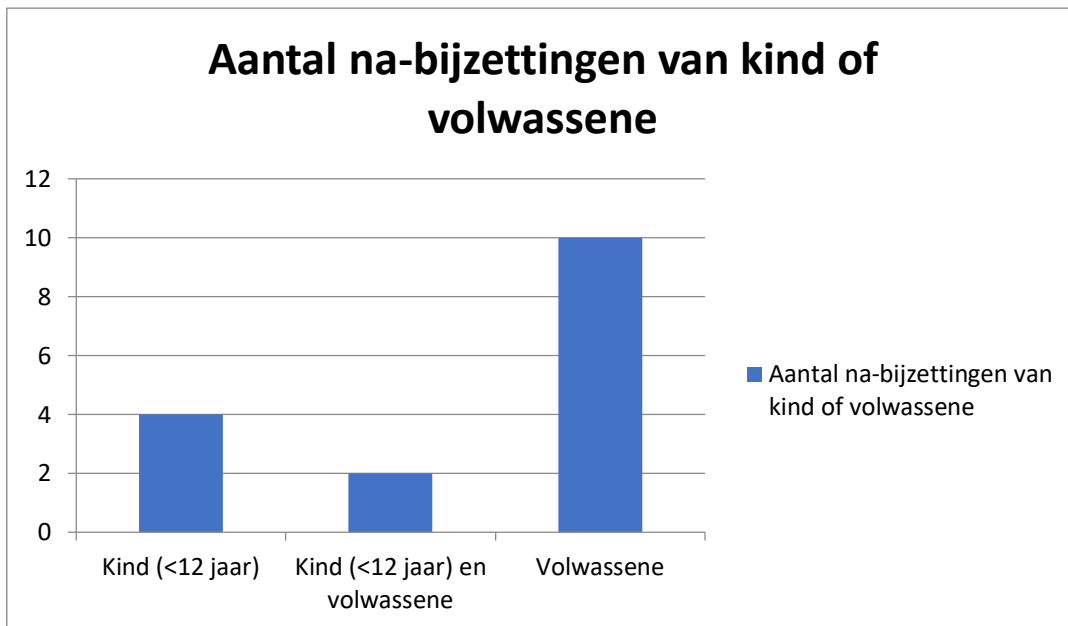
*Figuur 35: Aantal na-bijzettingen per geslacht*

Van de 19 crematies met informatie over individuen, is er in een tiental gevallen een

schatting gemaakt van het geslacht (fig. 35). Hieruit is gebleken dat de crematies van 9 na-bijzettingen vermoedelijk overblijfselen zijn van vrouwen (en een meisje), soms in combinatie met een kind. Het betreft na-bijzettingen in Eksel, Hamont (tweemaal), Nijmegen, Oss en Wijk bij Duurstede (viermaal) (zie bijlage 2) (De Laet 1961, 166; Fontijn en Cuijpers 1999, 52-53; Roosens en Beex 1965, 12-15; Van Wijk *et al.* 84-85; Hessing 1989, 337-338).

De twee na-bijzettingen waar de crematie vermoedelijk van mannen zijn geweest, zijn het Vorstengraf van Oss en een na-bijzetting in Hamont-Haarterheide heuvel 3. Hiervan is alleen het Vorstengraf van Oss enigszins met zekerheid vastgesteld. Naast de na-bijzetting was deze heuvel echter ook groot opgehoogd en uitgebreid (zie 3.1.1) (Jansen en Fokkens 2007, 82). De crematie van de (primaire) bijzetting in de opgehoogde natuurlijke heuvel (heuvel 7) van Oss-Zevenbergen (zie 3.1.2) was waarschijnlijk ook een gecremeerde man (Smits 2013, 259-258). Er was geen sprake van modificatie gedurende de urnenveldenperiode in de zes heuvels waarin de 9 vermoedelijk vrouwelijke individuen zijn bijgezet (zie bijlagen 2 en 3).

Een zestiental van de crematies heeft ook geleid tot al dan niet ruwe schattingen over de sterfleefijd. Hieruit is gebleken dat 4 na-bijzettingen crematies van kinderen bevatten, 2 na-bijzettingen crematies van kinderen met volwassen vrouwen bevatten en 10 na-bijzettingen crematies van volwassenen bevatten (achtmaal een vrouw) (fig. 36). Het waren dus met name volwassen vrouwen en soms kinderen.



*Figuur 36: Aantal na-bijzettingen in leeftijd: kind of volwassene*

Kinderen zijn aangetroffen in Hamont, Nijmegen (driemaal) en Wijk bij Duurstede (tweemaal) (zie bijlage 2). Zowel in Nijmegen als in Wijk bij Duurstede waren volwassenen tezamen met kinderen begraven. In Wijk bij Duurstede was dit een 14-18 jaar oude vrouw/tiener met een kind van 0-3 jaar en in Nijmegen was dit een 27-34 jaar oud persoon met een kind van 0-2 jaar. In Hamont zijn ook een vrouw (~40 jaar) en een kind in dezelfde heuvel begraven, maar niet in dezelfde na-bijzetting en vermoedelijk met een andere datering. De kinderen die individueel waren begraven en waarbij een specifiekere leeftijd was aangegeven, waren ietwat ouder, waaronder 5-9 en 8-12 jaar oud (Roosens en Beex 1965, 15; Roosens en Beex 1965, 20-21; Fontijn en Cuijpers 1999, 52-53; Hessing 1989, 337-338).

In Nijmegen (structuur 65) is een van de kinderen *pars pro toto* begraven, waarbij slechts een klein gedeelte van het (gecremeerde) lichaam is bijgezet en het overige deel elders terecht moet zijn gekomen (Fontijn en Cuijpers 1999, 52-53). Dit was ook het geval met de primaire bijzetting (exclusief brandstapel) in heuvel 7 van Oss-Zevenbergen (Van der Vaart *et al.* 2013, 138-139).

De volwassen vrouwen hadden diverse leeftijden tussen 14-18 jaar en 60+ (zie bijlage 2). De volwassen man van het Vorstengraf van Oss had een sterfleeftijd van 24-50 jaar, terwijl de leeftijd van de vermoedelijke man van Hamont-Haartherheide niet is

vastgesteld (Jansen en Fokkens 2007, 82).

Een drietal individuen had botaandoeningen, door ziekte, slijtage of ouderdom. Een vrouw van de na-bijzetting in Eksel had waarschijnlijk last van artrose in de heup (osteofyten) en zwakke botten door osteoporose, wat mogelijk in connectie staat met haar leeftijd, aangezien ze vermoedelijk ouder was dan 60 jaar (De Laet 1961, 166). De ietwat jongere vrouw (30-50 jaar) van de na-bijzetting in Oss-Zevenbergen heuvel 2 had last van een gedegeneerd schouderblad door slijtage van werk en/of ouderdom (Van Wijk *et al.* 2009, 197; Smits 2009, 198). Het individu van het Vorstengraf van Oss had een afwijking in de wervelkolom met verbening, waardoor beweging moeilijker moet zijn geweest (Jansen en Fokkens 2007, 82).

## 4. Betekenis van hergebruik

Het hergebruik van oudere grafheuvels gedurende de urnenveldenperiode blijkt aan de hand van de vorige hoofdstukken diverse vormen te hebben aangenomen. In hoofdstuk 2 is getracht om een specifieke keuze waar te nemen in de grafheuvels die men hergebruikte. Hiervoor zijn bestaande randstructuren en afmetingen onderzocht, waaruit is gebleken dat de hergebruikte grafheuvels een relatief goede weerspiegeling vormen van het totaal aan grafheuvels uit het Laat-Neolithicum en de Vroege of Midden-Bronstijd. In paragraaf 3.1 zijn vervolgens ophogingen, uitbreidingen en doorsnijdingen op, rondom of door oudere grafheuvels ingedeeld en opgesomd. Deze zijn tezamen ook wel aangeduid als modificaties. Hieruit bleek dat de modificaties heel divers waren, maar in sommige gevallen overeenkomsten vertoonden. In onder andere Knegsel en Haps lijken specifieke typen modificaties tweemaal te zijn uitgevoerd, wat erop zou kunnen wijzen dat deze gelijktijdig waren geconstrueerd. In paragraaf 3.2 zijn de locaties van na-bijzettingen onderzocht ten opzichte van het centrale graf, het heuvellichaam en de windrichting. Hier lijken geen grote overeenkomsten te bestaan, maar er lijkt mogelijk een lichte voorkeur te zijn geweest voor het oosten van de heuvel. Bovendien kunnen bepaalde locaties blijken geven van specifieke keuzes. In paragraaf 3.3 is Oss-Zevenbergen nader besproken, waar na-bijzettingen, modificaties en nieuwe grafheuvels in een enkele rechte lijn zijn geplaatst. Uiteindelijk zijn de na-bijzettingen in paragraaf 3.4 vergeleken in grafgiften en crematieresten. Het Vorstengraf van Oss en de bijzetting in de natuurlijke heuvel van Oss-Zevenbergen (heuvel 7) beschikten allebei over een groot aantal “rijke” grafgiften, een grote heuveluitbreiding en crematieresten van mannen. De overige na-bijzettingen hadden minder tot geen grafgiften, soms een modificatie en crematieresten van (meestal) vrouwen en/of kinderen. In dit hoofdstuk zullen deze ondervindingen nader worden besproken en bediscussieerd, waarmee wordt getracht om nadere duiding te geven aan de betekenis van hergebruik.

In paragraaf 4.1 wordt bediscussieerd of het hergebruik van grafheuvels bewust dan wel onbewust plaatsvond op basis van de vastgestelde locaties van de na-bijzettingen en modificaties in die grafheuvels. Het slaat terug op onderzoeksvraag 2 en wat de antwoorden hierop kunnen betekenen voor de hoofdvraag. In paragraaf 4.2 worden wijzen besproken waarop na-bijzettingen en modificaties overeenkomen of afwijken van bijzettingen en algemene begravingsgewoonten in urnenvelden. Het gaat daarmee

nader in op onderzoeksvraag 3. Paragraaf 4.3 gaat nader in op de oververtegenwoordiging van vrouwen in na-bijzettingen, waarmee het een aspect vormt van onderzoeksvraag 4.

#### 4.1. Bewust of onbewust hergebruik?

In meerdere gevallen is er sprake geweest van hergebruik met een mogelijk besef dat de heuvels oudere grafheuvels betroffen van mensen uit een al dan niet ver verleden. Het beste voorbeeld hiervan is de positionering van de na-bijzetting van het Vorstengraf van Oss. Zoals reeds toegelicht in sub-paragraaf 3.2.1 is deze grafheuvel gedurende de urnenveldenperiode centraal opgehoogd en uitgebreid bovenop en rondom een oudere Midden-Bronstijdgrafheuvel (fig. 23). Hierbij lag het centrum van de uitgebreide grafheuvel op exact dezelfde locatie als het centrum van de oudere Midden-Bronstijdgrafheuvel. Desalniettemin was de na-bijzetting excentrisch in de heuvel geplaatst ten opzichte van het heuvellichaam en de randstructuren (Jansen en Fokkens 2007, 49).

Hoewel een primair graf niet *in situ* is aangetroffen, werden deze meestal centraal onder grafheuvels begraven (Theunissen 1999, 39). Aangezien de grafkuil van de na-bijzetting van het Vorstengraf dwars door de Midden-Bronstijdheuvel en het oude oppervlak is gegraven, zou deze het primaire graf verstoord kunnen hebben indien deze in het centrum van de grafheuvel was gegraven (fig. 23). Naar verwachting duidt de keuze van de plaatsing van de na-bijzetting op excentrische locatie daarom op een besef dat de heuvel een grafheuvel betrof van mogelijke “voorouders”. Dit was mogelijk ook het geval met de na-bijzetting van tumulus 101 in Veldhoven-Heibloem. Hier is een oudere grafheuvel centraal opgehoogd, maar is de na-bijzetting excentrisch in de oudere heuvelfase gegraven (Modderman en Louwe Kooijmans 1966, 14). Men wilde de voorouders aldus mogelijk respecteren en zich bij hen aansluiten door een na-bijzetting in de heuvel te plaatsen zonder het bijbehorende graf te verstoren (Jansen en Fokkens 2007, 49). Er was dus mogelijk sprake van een bewust hergebruik van oudere grafheuvels.

De na-bijzettingen in andere grafheuvels van Oss ontkrachten deze theorie niet. De mogelijke na-bijzetting in een Laat-Neolithische grafheuvel bij het Vorstengraf, de na-

bijzetting van heuvel 2 van Oss-Zevenbergen en resten van een na-bijzetting van heuvel 8 in Oss-Zevenbergen zijn boven de primaire graven nabij de centra van de grafheuvels begraven, maar waren desalniettemin zeer ondiep begraven, waarmee de primaire graven niet verstoord hadden kunnen raken (Jansen en Fokkens 2007, 26; Van Wijk *et al.* 2009, 82; Van Wijk *et al.* 2009, 124-125). De na-bijzetting van heuvel 2 was zo direct onder het heuveloppervlak begraven (fig. 26). Aangezien heuvel 4 daarnaast alleen was opgehoogd en heuvel 8 alleen aan de flanken was doorsneden, zijn de centra van de grafheuvels in alle gevallen gerespecteerd gebleven. Bovendien zijn de doorsnijdingen beperkt gebleven tot ondiepe grafkuilen of doorsnijdingen aan de flanken van de heuvels (Van Wijk *et al.* 2009, 108; Van Wijk *et al.* 2009, 125). Daarnaast kan men ook beweren dat het hergebruik en de uitbreiding van een opstelling van grafheuvels uit de Midden-Bronstijd in een lijn een wijze was om zichzelf aan te sluiten bij deze “voorouders” (zie paragraaf 3.3).

Ook op andere sites kan deze theorie op vergelijkbare wijze worden ondersteund. Zo zijn er ondiepe na-bijzettingen aangetroffen (Meerlo) of na-bijzettingen die buiten de centra van de heuvels waren gegraven (Nijmegen). In slechts 8 van de 30 gedateerde na-bijzettingen met crematieresten was er sprake van een plaatsing in of naast het centrum van een grafheuvel (fig. 27) (zie paragraaf 3.2). Na-bijzettingen staan in dat opzicht tegenover primaire bijzettingen, die meestal centraal in heuvels werden geplaatst (Theunissen 1999, 39). Bovendien zijn twee potten zonder crematieresten in de zijdes van heuvels geplaatst met mogelijke resten van voedsel of drank (zie sub-paragraaf 3.4.1). Mogelijk zouden deze geïnterpreteerd kunnen worden als heuvelgiften. Daarnaast zijn kringgreppels in Oss, Haps, Knegsel, Hoogeloon en Meerlo centraal op of rondom oudere grafheuvels gegraven zonder sterke verstoringen. Greppels van langbedden in Knegsel zijn bovendien alleen rondom oudere grafheuvels gegraven en hier niet dwars doorheen. In geen van deze gevallen waren grafheuvels sterk verstoord of waren heuvelgedeeltes in/naast de centra doorsneden. Mogelijk wilde men door middel van na-bijzettingen en kringgreppels oudere grafheuvels van “voorouders” incorporeren in hun eigen grafvelden zonder deze centraal te verstoren (zie sub-paragraaf 3.1.3).

Desalniettemin zijn er in Hamont en Haps voorbeelden die dit tegenspreken. Het beste voorbeeld hiervan is heuvel 1 in Hamont-Harterheide (zie sub-paragraaf 3.2.1), waar het primaire graf is doorsneden door een na-bijzetting die zo diep en centraal mogelijk



in de heuvel is begraven (fig. 24) (Roosens en Beex 1965, 10-11). Daarnaast was het primaire graf van heuvel 5 van Haps-Kamps Veld vermoedelijk verstoord geraakt door een latere na-bijzetting. Een gedeelte van de urn van het primaire graf was hiermee vermoedelijk gedeeltelijk van de heuvel afgerold (zie sub-paragraaf 3.2.1) (Verwers 1972, 16). De primaire graven waren hierbij niet onaangetast gebleven. Indien men enig besef had van een of meer begraven “voorouders” in deze grafheuvels, hadden ze zichzelf hier mogelijk eerder van willen ontdoen dan zich bij hen willen aansluiten. Aangezien in heuvels 5 en 6 van Haps-Kamps Veld en heuvel 3 van Knegsel-Huismeer kringgreppels excentrisch zijn aangelegd in Bronstijdheuvels en deze mogelijk diep hebben doorsneden (zie sub-paragraaf 3.1.3), ontkracht dit mogelijk ook de theorie van aansluiting bij “voorouders”. Op dezelfde manier zou men met deze diepe doorsnijdingen juist fysieke aansluiting kunnen hebben gezocht bij deze “voorouders” of had men simpelweg geen besef dat hier “voorouders” lagen begraven. Verstoringen van primaire graven kunnen op zichzelf ook niet gekoppeld worden aan een wens om zich van “voorouders” te ontdoen.

Men zou aan de hand van deze voorbeelden dus ook kunnen stellen dat er mogelijk geen besef was van “voorouders” in de oudere grafheuvels. In plaats van een mogelijke aansluiting bij “voorouders”, zocht men wellicht naar ronde heuvels om hun doden in te plaatsen. Mogelijk zijn de kringgreppels en greppels van langbedden aangelegd rondom of op oudere grafheuvels, aangezien men dan zelf geen verhoging meer hoefde te construeren. Het betreft in dat geval een manipulatie van het bestaande landschap. Met ditzelfde principe zou de onregelmatige natuurlijke heuvel van Oss-Zevenbergen geconstrueerd kunnen zijn tot een ronde grafheuvel (heuvel 7) of zou de opstelling van grafheuvels in een lijn in Oss-Zevenbergen kunnen zijn uitgebreid. Het natuurlijke reliëf onder heuvel 7 was immers onregelmatig en het verhoogde reliëf van de opstelling was reeds aanwezig voordat hier heuvels waren geconstrueerd (zie sub-paragraaf 3.1.2 en paragraaf 3.3) (Fontijn *et al.* 2013a, 114; Jansen en van der Linde 2013, 40-42). Een opportuun gebruik van bestaande verhogingen in het landschap is dus ook een mogelijkheid. Als men opportuun gebruik wilde maken van verhogingen in het landschap, zou men echter denken dat het merendeel van de na-bijzettingen in de centra van de grafheuvels zou zijn geplaatst. In werkelijkheid zijn er maar twee voorbeelden met zekerheid in het centrum aangetroffen (zie paragraaf 3.2).

In conclusie zijn er voorbeelden die passen in de theorie dat mensen uit de

urnenveldenperiode aansluiting zochten bij hun “voorouders”, maar zijn er ook enkele voorbeelden die dit in enige mate kunnen ontcrachten. Mogelijk waren grafheuvels in sommige gevallen een herinnering aan mensen uit een ver verleden, maar was er in andere gevallen mogelijk geen besef van de aanwezigheid van deze mensen en zag men slechts een heuvel die gebruikt kon worden.

#### 4.2. Algemene of afwijkende grafpraktijken?

De na-bijzettingen en modificaties vertonen een grote diversiteit en zijn in deze scriptie besproken omdat ze afwijken van het algemene bijzettingsritueel (Gerritsen 2003, 143; Hessing en Kooi 2005, 637-645). Desalniettemin zijn er voorbeelden waarmee men kan stellen dat men ook in enige mate trouw is gebleven aan de veelvoorkomende traditie van bijzettingen in urnenvelden, zowel in de modificaties als in het type na-bijzettingen.

Een goed voorbeeld hiervan zijn de kringgreppels die in of rondom de oudere grafheuvels zijn gegraven. Dergelijke kringgreppels zijn twaalfmaal waargenomen in dit onderzoek. In elf van deze gevallen hadden de kringgreppels diameters tussen de 5 en 9,5 meter en een gemiddelde van ~7 meter (zie sub-paragraaf 3.1.3). Indien een grafheuvel veel groter was in diameter, zijn kringgreppels bovenop grafheuvels geplaatst en dus niet groter gemaakt (Meerlo, Hoogeloon en Wijk bij Duurstede). De kringgreppels passen daarmee goed in de traditie die gebruikelijk was gedurende de urnenveldenperiode in Nederland, aangezien kringgreppels over het algemeen diameters hadden tussen de 2 en 13 meter (Hessing en Kooi 2005, 639).

Daarentegen had de grafheuvel van het Vorstengraf van Oss een kringgreppel met een diameter van 52 meter, waarmee deze volledig afwijkt van de norm van kringgreppels en dus ook van andere kringgreppels op/rondom hergebruikte grafheuvels (Jansen en Fokkens 2007, 24; Hessing en Kooi 2005, 639). Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de heuvel in grote mate was uitgebreid en opgehoogd (sub-paragraaf 3.1.1), terwijl andere hergebruikte grafheuvels waar kringgreppels aan waren toegevoegd, niet of mogelijk slechts lichtelijk waren uitgebreid en opgehoogd.

Grote ophogingen zijn naast Veldhoven-Heibloem alleen opgemerkt in heuvels van Oss-Vorstengrafdonk en Oss-Zevenbergen (zie sub-paragrafen 3.1.1 en 3.1.2). Hier zijn

bovendien grafheuvels aangetroffen die veel groter waren dan algemene grafheuvels uit de urnenveldenperiode, zoals heuvels 3 en 7 van Oss-Zevenbergen. Daarnaast is er slechts een heel klein urnenveld aangetroffen en leek deze in tegenstelling tot veel andere sites niet groter te zijn geweest (Van Wijk *et al.* 126-131). Mogelijk zijn de nabijzettingen en modificaties hier onderdeel van een ander soort traditie.

De meeste na-bijzettingen waren qua inhoud in overeenstemming met algemene bijzettingen uit de urnenveldenperiode in urnenvelden. Deze bestonden uit crematieresten in een kleine grafkuil met mogelijk enkele grafgiften en/of een urn (zie paragraaf 3.4.1 en bijlage 2). Een ietwat afwijkende na-bijzetting was opgemerkt in Hamont-Haartherheide, waarbij de crematieresten in een relatief grote grafkuil waren geplaatst (Roosens en Beex 1965, 15-21). De meest afwijkende na-bijzetting was daarentegen het Vorstengraf van Oss. Naast de grote uitbreidingen van de oude grafheuvel, was hier sprake van een groot aantal grafgiften die als “rijk” kunnen worden geïnterpreteerd. Ditzelfde is op te merken van de natuurlijke heuvel die is uitgebreid tot grafheuvel in Oss-Zevenbergen (heuvel 7) (zie sub-paragrafen 3.1.1 en 3.1.2), alsmede heuvel 3 van Oss-Zevenbergen (Van Wijk *et al.* 2009, 103). De grafgiften van deze heuvels waren afkomstig uit Zuid-Duitsland, het Alpengebied en Centraal-Italië (zie sub-paragraaf 3.4.1).

Desalniettemin moet er worden opgemerkt dat het grafritueel zelf mogelijk niet zo afwijkend was. Dit is op te merken uit de situla van het Vorstengraf van Oss. Situlae hadden in hun herkomstgebied (Alpenregio/Centraal-Italië) namelijk een heel andere functie in het grafritueel, waar ze als drinkservies werden meegegeven in een graf. Daarentegen was de situla van het Vorstengraf van Oss en andere situlae in Nederland benut als containers voor crematieresten en grafgiften. Dit is in feite conform met de lokale traditie (Jansen en Fokkens 2007, 78). Hetzelfde kan gesteld worden van het primaire graf in heuvel 7 van Oss-Zevenbergen, waar de crematieresten ondanks de rijke brandstapel grotendeels op traditionele wijze in een Schrāghalsurn werden geplaatst. Deze bijzetting vertoont verder ook nog overeenkomsten met andere bijzettingen van naastgelegen heuvels (Fontijn *et al.* 2013b, 143).

Het feit dat er binnen de grafvelden van Oss-Vorstengrafdonk en Oss-Zevenbergen drie grote “rijke” grafheuvels uit de urnenveldenperiode zijn aangetroffen en slechts een heel klein urnenveld, kan duiden op een andere functie van deze grafvelden. Dit kan

worden ondersteund door de afwezigheid van lokale nederzettingen, de aanwezigheid van waterbronnen en veel lokale gelijktijdige rituele deposities (Fokkens 2012, 568; Fontijn *et al.* 2013c, 309-312). In plaats van grafvelden van algemene lokale populaties, functioneerde de grafvelden van Oss wellicht op een regionaal niveau en waren bijzettingen en na-bijzettingen in de grafvelden van geselecteerde mensen uit een veel grotere populatie (Fokkens 2012, 568). De afwijkende “rijke” na-bijzetting van het Vorstengraf van Oss en het “rijke” primaire graf met brandstapel in de gemodificeerde natuurlijke heuvel van Oss-Zevenbergen (heuvel 7), hadden in dat opzicht mogelijk een hele andere functie en context dan de andere na-bijzettingen van dit onderzoek. Desalniettemin vertonen de na-bijzettingen van de andere heuvels in Oss-Zevenbergen, alsmede de bijzettingen in het kleine nabije urnenveld, geen duidelijke verschillen in inhoud in vergelijking met na-bijzettingen van andere sites (zie sub-paragraaf 3.4.1) (Van Wijk *et al.* 126-131). Ditzelfde geldt voor de locaties van de na-bijzettingen in de grafheuvels (zie paragraaf 3.1).

Concluderend tonen de modificaties van, en de (inhoud van de) na-bijzettingen in, oudere grafheuvels duidelijke overeenkomsten met de grafpraktijken van algemene bijzettingen in urnenvelden, maar zijn er ook verschillen. Deze verschillen betreffen echter vooral de twee grafvelden van Oss, die mogelijk een andere functie hadden dan algemene grafvelden uit de urnenveldenperiode. Ritueel gezien zijn de na-bijzettingen daarmee vergelijkbaar met de gangbare grafpraktijk in urnenvelden en zijn de verschillen in de “rijke” graven van Oss verklaarbaar gezien de mogelijk afwijkende functie van deze site.

#### 4.3. Vrouwen in na-bijzettingen

In urnenvelden zijn vermoedelijk gehele populaties bijgezet zonder specifieke selectie in geslacht of leeftijdscategorie (Hessing en Kooi 2005, 631; Gerritsen 2003, 146). Wel heeft men gesteld dat er een variatie of selectie kan zijn geweest, maar dat deze mogelijk niet aantoonbaar is met behulp van archeologische data over urnenvelden (Gerritsen 2003, 146-148). Bij de onderzochte na-bijzettingen lijkt er echter wel sprake te zijn van selectie. In totaal zijn er namelijk schattingen gemaakt over het geslacht van 11 individuen, waarvan er 9 zijn geschat als vrouwen (fig. 35). De individuen die geschat zijn als vrouwen hadden een variatie aan sterfleef tijden, waarvan de jongste als kind

(~10 jaar) en de oudste als senior (60+) overleden was (zie sub-paragraaf 3.4.2). Deze waren meestal in urnen, (mogelijk) vergane containers of los bijgezet in kleine grafkuilen. De bijzettingen komen overeen met algemene bijzettingen uit urnenvelden uit de urnenveldenperiode.

De twee individuen die geschat zijn als mannen en gedurende de urnenveldenperiode in oudere heuvels zijn bijgezet waren beide volwassen en waren op andere wijze bijgezet dan de vrouwen. Eén van deze mannen was namelijk onderdeel van het Vorstengraf van Oss, waarbij zijn crematieresten tezamen met “rijke” grafgiften in een situla waren geplaatst in de oudere grafheuvel, welke vervolgens was opgehoogd en uitgebreid (zie sub-paragrafen 3.1.1, 3.2.1 en paragraaf 3.4). Het andere mannelijke individu was begraven in een zeer grote grafkuil in een oudere heuvel tezamen met mogelijke brandstapelresten. Het is goed mogelijk dat dit eigenlijk geen man was (Roosens en Beex 1965, 24). De primaire bijzetting die was bijgezet in een natuurlijke heuvel naast een bijbehorende brandstapel met “rijke” grafgiften bevatte ook de resten van een man. Net zoals het Vorstengraf van Oss, was deze ook uitgebreid (zie sub-paragraaf 3.1.2 en paragraaf 3.4). In dit opzicht is het dus goed mogelijk dat deze mannelijke individuen geen onderdeel waren van ditzelfde na-bijzettingensritueel van de vrouwelijke individuen.

Menselijke populaties bestaan over het algemeen voor de helft uit mannen en voor de helft uit vrouwen. Aangezien slechts twee na-bijzettingen met mannen zijn aangetroffen, deze na-bijzettingen afwijken van “algemene” na-bijzettingen en negen “algemene” na-bijzettingen van vrouwen zijn aangetroffen, is het mogelijk dat hier selectie heeft plaatsgevonden waarbij vrouwen werden uitgezocht.

Dit was mogelijk ook het geval gedurende de Vroege en Midden-Bronstijd, aangezien er gedurende deze periode ook meer na-bijzettingen van vrouwen in oudere heuvellichamen zijn aangetroffen (Theunissen 1999, 98-99). Net zoals de na-bijzettingen van dit onderzoek, werden deze na-bijzettingen ook vaker in het zuidoosten van de heuvel geplaatst (zie sub-paragraaf 3.2.3) (Theunissen 1999, 98). Daarentegen was er een veel kleiner tijdsverschil tussen secundaire en primaire bijzettingen in een heuvel en waren er veel meer na-bijzettingen van kinderen (18-na-bijzettingen) dan van volwassenen (10 na-bijzettingen) aangetroffen (Theunissen 1999, 98). Mogelijk was er desalniettemin sprake van een continuatie van dit na-bijzettingensritueel van vrouwen.

De wijze waarop de selectie van vrouwen voor na-bijzettingen heeft plaatsgevonden, is moeilijk vast te stellen. De vrouwen kunnen in het geval van Oss-Zevenbergen uit regionale populaties zijn geselecteerd (zie paragraaf 4.2), maar in het geval van Knegsel-Urnenweg ook uit lokale populaties van het bijbehorende urnenveld zijn geselecteerd. De vrouwen zouden een bepaalde rol of status kunnen hebben gehad, die ze gedurende hun leven verkregen. Ze zouden in ieder geval moeders kunnen zijn geweest, aangezien er minstens tweemaal sprake is geweest van na-bijzettingen van kinderen met volwassenen. De sterfleertijden waren echter heel divers en er waren ook jonge kinderen individueel begraven die nog te jong waren om kinderen te kunnen hebben gehad (zie sub-paragraaf 3.4.2). Het zou in dat opzicht ook een aangeboren rol of status kunnen zijn geweest, waarmee de bijzettinglocatie voor de geboorte of vanaf vroege leeftijd was vastgesteld.

Vooralsnog is het niet mogelijk om hieruit iets te kunnen afleiden over de rol en status van de vrouwen van na-bijzettingen binnen de samenleving. Hoe groot of klein, indrukwekkend of onopvallend, algemeen of afwijkend een bepaald grafritueel was, het zegt relatief weinig over het leven dat de overledenen hebben gehad. Mensen waren gedurende het grootste gedeelte van hun dagelijkse leven namelijk bezig met andere zaken rondom nederzettingen en akkervelden (Gerritsen 2003, 11; Wentink 2006, 31). Hun dagelijks leven kan van invloed zijn geweest op het grafritueel dat ze na hun dood zouden vervolgen, maar dit is niet gemakkelijk vast te stellen.

Concluderend komen vrouwen dus vaker voor in na-bijzettingen dan mannen. Bovendien wijken de na-bijzettingen van mannen af van na-bijzettingen die als "algemeen" kunnen worden beschouwd. Mogelijk zijn vrouwen met specifieke rollen of statussen geselecteerd uit een lokale of regionale populatie. Hierbij kan leeftijd geen grote rol hebben gespeeld, aangezien de leeftijd van de individuen van de na-bijzettingen zeer divers was.

## 5. Conclusie

Het onderwerp van deze scriptie betreft het hergebruik van grafheuvels uit het Laat-Neolithicum, de Vroege Bronstijd en de Midden-Bronstijd gedurende de urnenveldenperiode (Late Bronstijd/Vroege IJzertijd). De besproken vormen van hergebruik met ophogingen, uitbreidingen, doorsnijdingen (modificaties) en nabijzettingen waren voor dit onderzoek bekend als afwijkend ten opzichte van de algemene begravingsgewoonte in urnenvelden gedurende de urnenveldenperiode. In dit onderzoek zijn ze echter nader onderzocht, gecategoriseerd en daardoor als mogelijk gezamenlijk afwijkend bijzettingsritueel aangemerkt. De vormen van hergebruik kunnen een of meer betekenissen hebben gehad. De hoofdvraag luidde daarom ook waarom dit hergebruik mogelijk plaatsgevonden heeft. Om dit te achterhalen, zijn enkele deelvragen geformuleerd. In het navolgende komen antwoorden op de deelvragen en de hoofdvraag achtereenvolgens per paragraaf aan bod, waarna beperkingen van het onderzoek worden besproken en voorstellen worden gedaan voor mogelijk vervolgonderzoek.

### 5.1. Selectie van (graf)heuvels

Diverse grafheuvels uit eerdere perioden zijn geselecteerd voor hergebruik. Paalkransheuvels of heuvels zonder randstructuur waren net zo vaak uitgekozen als ringslootheuvels (zie paragraaf 2.1). Daarnaast had ongeveer de helft van de grafheuvels diameters die groter waren dan diameters van grafheuvels uit de urnenveldenperiode (fig. 7). Bovendien waren de grafheuvels een goede weerspiegeling van grafheuvels uit voorgaande perioden en had een aantal van de grafheuvels afwijkende vormen of ringwallen (zie paragraaf 2.2).

Aan de hand van de data lijkt men dus geen selectie te hebben gemaakt binnen oudere grafheuvels die men wilde hergebruiken. Men heeft daarnaast in één geval gebruik gemaakt van een natuurlijke heuvel (zie sub-paragraaf 3.1.2). Mogelijk heeft men vaker gebruik gemaakt van het bestaande reliëf in het landschap, zoals in Oss-Zevenbergen bij meer grafheuvels het geval was (zie paragraaf 3.3).

## 5.2. Plaatsing van na-bijzettingen en modificaties

Grafheuvels zijn opgehoogd door middel van opstapelingen van pluggen. Dit is in drie gevallen centraal bovenop grafheuvels uitgevoerd, waarbij de grafheuvels in twee gevallen ook spatiaal zijn uitgebreid (zie sub-paragraaf 3.1.1). Op en rondom andere heuvels heeft dit mogelijk ook plaatsgevonden, maar hiervan zijn geen heuvellichamen aangetoond. Ronde heuvels zijn daarnaast tweemaal uitgebreid met langwerpige uitbreidingen van langbedden (zie sub-paragraaf 3.1.3). In een natuurlijke heuvel met een onregelmatige vorm heeft men extra pluggen opgestapeld in depressies (zie sub-paragraaf 3.1.2).

In een aantal gevallen heeft men oude grafheuvels doorsneden. Dit heeft plaatsgevonden door middel van kringgreppels en in twee gevallen door middel van greppels van langbedden. De kringgreppels zijn in de meeste gevallen centraal rondom oudere grafheuvels gegraven en hebben in enkele gevallen flanken van grafheuvels doorsneden. Desalniettemin zijn kringgreppels ook excentrisch door heuvellichamen van grafheuvels uitgegraven (zie sub-paragraaf 3.1.3). Met uitzondering van de kringgreppel van het Vorstengraf van Oss, hadden deze diameters van 5 tot 9,5 meter. Dit was ook het geval bij heuvels met veel grotere diameters (zie sub-paragraaf 3.1.3 en paragraaf 4.2).

De plaatsing van na-bijzettingen is op verschillende wijzen onderzocht. De na-bijzettingen zijn in de meeste gevallen in kleine grafkuilen geplaatst waar urnen of losse crematies in geplaatst konden worden, maar in een geval in een grote grafkuil (zie sub-paragraaf 3.4.1). Aan de hand van enkele grafieken lijken na-bijzettingen over het algemeen dichter geconcentreerd te zijn nabij de centra van de grafheuvels dan nabij de flanken. Bovendien lijken ze tweemaal vaker in de oostelijke zijde van de grafheuvels geplaatst te zijn. Tweemaal is het primaire graf doorsneden door een na-bijzetting, meermaals is een na-bijzetting boven het primaire graf begraven en tweemaal is de heuvel centraal opgehoogd, maar is de na-bijzetting excentrisch in de heuvel geplaatst. In een geval zouden de urnen van de na-bijzettingen in dezelfde grafkuil geplaatst kunnen zijn (zie paragraaf 3.2). Het overgrote deel van de na-bijzettingen was echter excentrisch in grafheuvels geplaatst.



### 5.3. Algemene of afwijkende grafpraktijken?

De modificaties zijn over het algemeen divers en afwijkend, maar vertonen overeenkomsten in het opzicht van kringgreppels. Met uitzondering van het Vorstengraf van Oss hadden deze diameters tussen de 5 en 9,5 meter op en door grafheuvels met afmetingen die veel groter of kleiner waren. In dat opzicht komen de kringgreppels sterk overeen met kringgreppels van de urnenvelden uit dezelfde periode (zie sub-paragraaf 3.1.3 en paragraaf 4.2).

Naast het feit dat de na-bijzettingen afwijken van bijzettingen in urnenvelden in de zin dat na-bijzettingen meestal excentrisch zijn begraven in grafheuvels, zijn ze qua inhoud juist sterk vergelijkbaar met bijzettingen in urnenvelden. Zo zijn er losse crematies en crematies met urnen begraven in kleine grafkuilen. Bovendien zijn slechts in enkele gevallen grafgiften meegegeven (zie sub-paragraaf 3.4.1). Desalniettemin wijken enkele graven in Oss af in grafgiften, waaronder de na-bijzetting van het Vorstengraf en de bijzetting in een natuurlijke heuvel van Oss-Zevenbergen (heuvel 7). De grafvelden en de “rijke” graven hadden mogelijk een andere functie en betekenis in de samenleving. Desalniettemin zijn de crematieresten op “algemene” wijze bijgezet in grafcontainers in kleine grafkuilen (zie paragraaf 4.2). Ritueel gezien zijn de meeste na-bijzettingen daarmee vergelijkbaar met gangbare begravingsgewoonten uit de urnenveldenperiode.

### 5.4. Opmerkbare patronen?

In totaal zijn er nauwelijks patronen opgemerkt in de modificaties, maar dit is mede afhankelijk van de kleine hoeveelheid beschikbare voorbeelden. Kringgreppels zijn op meerdere sites centraal op of rondom grafheuvels uitgegraven. De grootste overeenkomsten waren daarentegen zichtbaar tussen enkele grafheuvels van dezelfde sites. Zo zijn twee Bronstijdheuvels in Haps beide gedeeltelijk doorsneden in het zuidoosten door kringgreppels, waren Bronstijdheuvels in Knegsel-Urnenweg centraal doorsneden door kringgreppels met tweevoudige secties en waren twee ronde Bronstijdheuvels van Knegsel-Urnenweg uitgebreid met langbedden (zie sub-paragraaf 3.1.3). In zowel Veldhoven-Heibloem als het Vorstengraf van Oss zijn de na-bijzettingen naast de centra van de grafheuvels geplaatst in combinatie met centrale ophogingen (zie sub-paragraaf 3.2.1 en paragraaf 4.1). Daarnaast lagen de hergebruikte grafheuvels van

Oss-Zevenbergen op een lijn (zie paragraaf 3.3).

Het enige patroon van meerdere sites in alle opgemerkte na-bijzettingen is de hoeveelheid vrouwelijke individuen in na-bijzettingen (6 à 9) in vergelijking met mannelijke individuen (1 à 2). In de Midden-Bronstijd was er ook een grotere vertegenwoordiging van vrouwen in na-bijzettingen. De na-bijzettingen met mannelijke individuen kunnen bovendien niet als “algemeen” worden beschouwd, vanwege afwijkingen in de wijze waarop ze zijn begraven (zie sub-paragraaf 3.4.2 en paragraaf 4.3).

## 5.5. Betekenis van hergebruik

Mogelijk is er sprake geweest van bewust hergebruik van oude grafheuvels en zocht men door middel van dit hergebruik aansluiting bij “mythische voorouders” (zie paragraaf 4.1). Zo zijn na-bijzettingen excentrisch in heuvellichamen geplaatst, waarmee men de primaire graven niet heeft verstoord. In twee gevallen zijn grafheuvels zelfs centraal opgehoogd, maar de na-bijzettingen toch excentrisch in de oude heuvellichamen geplaatst. Hiermee waren ze zichzelf mogelijk bewust van primaire graven en wilden ze deze niet verstoren. Daarnaast kunnen er ook gevallen van onbewust hergebruik van oude grafheuvels hebben plaatsgevonden. In bepaalde grafheuvels heeft men namelijk primaire graven doorsneden en verstoord in de centra van grafheuvels. Dit wijkt dan mogelijk niet veel af van gevallen waarbij men natuurlijke heuvels of reliëf verhoogde om er grafheuvels van te maken. Deze praktijken zouden dus kunnen duiden op een opportuun gebruik van bestaande verhogingen in het landschap, alhoewel men dan zou verwachten dat de na-bijzettingen centraal geplaatst zouden zijn geweest (zie paragraaf 4.1). Mogelijk is er sprake geweest van diverse motivaties voor hergebruik van oudere grafheuvels. Sommige aangetoonde vormen van hergebruik vertonen namelijk ook overeenkomsten met begravingsgewoonten uit urnenvelden, terwijl andere hier meer van afwijken (zie paragraaf 4.2).

Desalniettemin had een groot deel van de na-bijzettingen wel met een vergelijkbare motivatie bijgezet kunnen zijn. De gecremeerde individuen die begraven lagen in de na-bijzettingen betroffen namelijk met name vrouwen. Mogelijk zijn deze met specifieke rollen of statussen geselecteerd uit lokale of regionale populaties. Het zou in dat opzicht

een gezamenlijk afwijkende traditie kunnen zijn geweest, die specifiek bedoeld was voor vrouwelijke individuen (zie paragraaf 4.3). De betekenis van een eventuele na-bijzettingstraditie voor vrouwen kan echter niet gemakkelijk achterhaald worden.

## 5.6. Beperkingen en vervolgonderzoek

De resultaten van dit onderzoek zijn gebaseerd op een relatief klein aantal ondervindingen met een brede datering (1100-500 v. Chr.), omdat het afwijkende grafpraktijken betreft en hergebruik relatief weinig is aangetoond. Daarnaast is de informatie over de wel beschikbare vondsten incompleet en soms foutief. Zo zijn er bij de meeste crematieresten geen schattingen gemaakt over geslacht of leeftijd en is een paalkransheuvel uit de Bronstijd onder andere gedocumenteerd als Neolithische grafheuvel (Beex 1952; Hijzeler 1952). Door het zeer geringe aantal voorbeelden is het dus zeer lastig om conclusies te trekken. Zo is de vermeende oververtegenwoordiging van vrouwen in na-bijzettingen gebaseerd op slechts elf individuen, waarbij de classificatie van een viertal zeer twijfelachtig was.

Vervolgonderzoek zou zich daarom allereerst moeten richten op het vergroten van het aantal vondsten door het onderzoeksgebied uit te breiden. Dit onderzoek was beperkt tot het Nederlands-Belgische “Rijn-Demer-Scheldegebied”, maar hierbij zou ook de Duitse Nederrijn aangehaald kunnen worden, aangezien hier sprake was van een vergelijkbare “urnenveldencultuur” (zie paragraaf 1.4). Bovendien zou men het onderzoeksgebied ook kunnen uitbreiden richting het noorden, zuiden of zuidwesten, waarmee het in een bredere context kan worden geplaatst.

Daarnaast zou men eigenlijk terug moeten kunnen gaan naar de “ruwe data” van de vondsten, in plaats van zich te beperken tot interpretaties in de literatuur die gedaan zijn in het kader van onderzoek naar andere aspecten dan het hergebruik van grafheuvels. Zo zou men osteologische vondsten van crematies van na-bijzettingen alsnog kunnen analyseren om leeftijd en geslacht te bepalen. Deze “ruwe data” is vaak echter niet meer beschikbaar of zeer moeilijk toegankelijk (verspreid over depots). In de toekomstige archeologische praktijk zou men moeten denken aan de digitalisatie van vondstcomplexen die via databases algemeen toegankelijk worden gemaakt, maar deze kanttekening gaat de context van het huidige onderzoek ver te buiten.

Inhoudelijk zijn verder nog de volgende kanttekeningen te maken bij het huidige onderzoek. De korte analyse naar het type randstructuren focuste zich met name op de aanwezigheid van ringsloten, terwijl ringsloten vaak opgevuld konden zijn geraakt op het moment dat grafheuvels werden hergebruikt (paragraaf 2.1). Daarnaast zou ook vervolgonderzoek kunnen worden gepleegd naar de relatie tussen grafheuvels en natuurlijke verhogingen.

## Samenvatting

Deze BA-scriptie focust op een aspect van de begraafstraditie gedurende de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd in Zuid-Nederland en aangrenzend België (1100-500 v. Chr.). Gedurende deze periode werd het overgrote deel van de bevolking van Noordwest-Europa begraven in grote gezamenlijke grafvelden; de urnenvelden. De periode stond daarom bekend als de urnenveldenperiode. Overledenen werden gecremeerd begraven in kleine grafkuilen, met of zonder urnen, waaraan kleine grafheuvels en kringgreppels werden toegevoegd. Desalniettemin zijn er op verschillende plaatsen voorbeelden van begravingen waarbij overledenen in veel oudere grafheuvels zijn bijgezet (na-bijzettingen) of er veranderingen zijn aangebracht aan deze grafheuvels (modificaties). Hierbij is dus sprake van een afwijkende vorm van begraving, met hergebruik van grafmonumenten uit een ver verleden. Alhoewel dit verschijnsel al benoemd is in diverse publicaties, ontbrak tot dusver een verdere analyse. Dit onderzoek voorziet in die analyse door, op basis van literatuuronderzoek, dit type na-bijzettingen verder te categoriseren met het onderliggende doel om patronen te onderkennen. Daarbij is onder andere onderzocht wat voor heuvels zijn hergebruikt, hoe deze zijn opgehoogd, uitgebreid en doorsneden, op welke locaties in heuvels overledenen zijn bijgezet, wat voor grafgiften werden meegegeven, wat voor individuen zijn bijgezet en hoe dit met elkaar correleert. Bovendien is besproken wat de motivaties hiervoor zouden kunnen zijn geweest, in welke mate dit overeenkomt met algemene begravingen in urnenvelden en of dit een gezamenlijk fenomeen kan zijn. Hieruit is gebleken dat er sprake is van een grote diversiteit in het hergebruik, maar dat daarbij wel sprake kan zijn geweest van specifieke keuzes en bovendien zijn daarbij twee specifieke patronen aan het licht gekomen. Ten eerste zijn enkele individuen mogelijk opzettelijk excentrisch begraven in oudere grafheuvels terwijl anderen in de centra van oudere grafheuvels zijn begraven en daarbij oorspronkelijke graven zijn verstoord. Soms was men zich er dus mogelijk van bewust van dat er mensen uit een al dan niet ver verleden begraven lagen in deze grafheuvels. Ten tweede betrof deze praktijk van na-bijzettingen bijna uitsluitend vrouwelijke individuen, althans voor zover er informatie over geslacht beschikbaar was. Doordat dit onderzoek zich richtte op afwijkende grafpraktijken is het aantal beschikbare voorbeelden in feite te klein om definitieve conclusies te trekken. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het uitbreiden van het onderzoeksgebied (bijvoorbeeld naar Duitsland) en, indien mogelijk, om “ruwe data” van sites met hergebruik (osteologisch) beter te onderzoeken.

## Abstract

This BA thesis focusses on one aspect of the burial tradition of the late Bronze Age and the Early Iron Age in the South of the Netherlands and adjacent Belgium (1100-500 B.C.). During this period of time, the vast majority of the population of North-western Europe was buried in large collective cemeteries; urnfields. Therefore, this period was also known as the Urnfield Period. The deceased were cremated and buried in small burial pits, with or without urns, to which small burial mounds and ring ditches were added. Nevertheless, in different locations, there are examples of burials in which the deceased were buried in much older burial mounds (secondary burials) or changes have been made to these burial mounds (modifications). This concerns an aberrant burial practice with re-use of burial monuments from a distant past. Although this phenomenon has been named in several publications, it lacked further analysis hitherto. This research, which is based on literature review, accommodates such analysis with a further categorization, with the underlying purpose to recover patterns. To achieve the recovery of patterns several things have been researched, among which are the type of burial mounds re-used, the manner in which they were heightened, expanded and cut through, the locations within the burial mounds where the deceased were buried, the type of grave goods that were present, the type of individuals that were buried and the correlation between them. In addition, the potential motivations for this phenomenon have been discussed, to which degree this corresponds with common burials in urnfields and whether this could have been a collective tradition. This has revealed a high degree of diversity in re-use, yet there appears to be indication of specific choices, and in particular two specific patterns have been revealed. Firstly, several individuals were potentially purposefully buried eccentrically within older burial mounds, whereas others were buried in the centre, disturbing the original graves. Therefore, in some cases, one could have been aware that people from a near or distant past were buried in these burial mounds. Secondly, the practice of secondary burials almost exclusively concerned female individuals; at least in the cases with sex estimations. Because this research was focused on aberrant burial practices, the amount number of available samples was, in fact, too small for definitive conclusions. Further research could be directed at the expansion of the research area (e.g. to Germany) and, if possible, to research the (osteological) “raw data” of sites with cases of re-use.

## Lijst van internetpagina's

<https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>, geraadpleegd op 15 oktober 2019

[https://www.d-maps.com/pays.php?num\\_pay=212&lang=en](https://www.d-maps.com/pays.php?num_pay=212&lang=en), geraadpleegd op 7 november 2019

<https://www.google.nl/maps/@51.2473149,5.060057,9.42z/data=!5m1!1e4?hl=nl>, geraadpleegd op 7 november 2019

## Literatuurlijst

Bakrač, V. en L. Popović, 2015. Burial Customs in the Central and North-eastern Part of Montenegro, in D.B. Đorđević, D. Todorović en D. Gavrilović (eds), *Cemeteries and burial customs on the border (XXII Annual International YSSSR Conference)*. Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion faculty of mechanical engineering at the university, 17-26.

Beex, G., 1952. De grafheuvels en de weg langs het Huismeer te Knegsel. *Brabants Heem* 4, 14-18.

Beex, G., 1964. Archeologisch overzicht van de gemeente Hoogeloon c.a.. *Brabants Heem* 16, 98-110.

Beex, G., 1970. Een urnveldje te Hoogeloon, *Brabants Heem* 22, 47.

Bourgeois, Q., 2013. *Monuments on the Horizon : The formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*. Leiden: Sidestone Press.

Bourgeois, Q. en D. Fontijn, 2012. Diversity in uniformity, barrow groups in the Netherlands, in D. Bérénger, J. Bourgeois, M. Talon, S. Wirth (eds), *Gräberlandschaften der Bronzezeit- Paysages funéraires de l'âge de bronze, Bodenaltertümer Westfalens Bd.* 51, 517-535.

- Braat, W.C., 1935. Een urnenveld te Knegsel (Gem. Vessem). *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 17, 38-46.\*
- Bradley, R., 2002. *The Past in Prehistoric Societies*. Londen: Routledge Taylor & Francis Group.
- De Laet, S.J., 1961. Opgravingen en vondsten in de Limburgse Kempen. *Archaeologia Belgica* 55, 137-165.
- Delaruelle, S., B. de Smaele en J. van Doninck, 2008. Ovalen voor de doden. Opgraving van een grafmonument aan de Mezenstraat in Beerse (provincie Antwerpen, België). *Lunula Archaeologica Protohistorica* 16, 31-38.
- De Leeuwe, R. en N. Prangma, 2011. Sporen en Structuren, in D.A. Gerrets en R. de Leeuwe (eds), *Rituelen aan de Maas: Een archeologische opgraving te Lomm, Hoogwatergeul fase 11*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten (ADC-rapport 2333), 85-121.
- Drenth, E. en E. Lohof, 2005. Heuvels voor de doden: Begraving en grafritueel in bekertijd, vroege en midden-bronstijd, in L.P. Louwe Kooijmans, P. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn (eds). *Nederland in de Prehistorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 631-654.
- Fokkens, H., 2012. Access to origins: on the meaning of continuity and discontinuity in the use of barrow 'cemeteries', in D. Bérénger, J. Bourgeois, M. Talon, S. Wirth (eds), *Gräberlandschaften der Bronzezeit- Paysages funéraires de l'âge de bronze, Bodenaltertümer Westfalens Bd. 51*, 553-572.
- Fontijn, D., 2008. Everything in its Right Place? On Selective Deposition, Landscape and the Construction, in A. Jones (ed), *Prehistoric Europe: Theory and Practice*, 86-106.
- Fontijn, D. en A. Cuijpers, 2002. Revisiting Barrows: a Middle Bronze Age Burial Group at the Kops Plateau, Nijmegen. *ROB: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 155-187.



Fontijn, D. en S. van der Vaart, 2013. Dismantled, transformed, and deposited – prehistoric bronze from the centre of mound 7, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 151-194.

Fontijn, D., R. Jansen, Q. Bourgeois en C. van der Linde, 2013a. Excavating the seventh mound, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 69-118.

Fontijn, D., R. Jansen, S. van der Vaart, 2013b. The urn, bone, and iron from the central find assemblage in mound 7, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 141-150.

Fontijn, D., R. Jansen, S. van der Vaart, H. Fokkens en I. van Wijk, 2013c. Conclusion: the seven mounds – long-term history of the Zevenbergen barrow landscape, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 281-314.

Fontijn, D., S. van der Vaart en R. Jansen, 2013d. *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press.

Gerritsen, F.A., 2003. *Local identities: Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Harding, A., 2011. The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul, in E. Borgna en S. Müller Celka (eds), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4<sup>th</sup>-2<sup>nd</sup> millennium B.C.)*. *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée (Travaux de la Maison

de l'Orient et de la Méditerranée 58), 21-30.

Hessing, W., 1989. Wijk bij Duurstede "De Horden": Besiedlung und Bestattungen aus der frühen Eisenzeit, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 297-343.

Hessing, W., en P. Kooi, 2005. Urnenvelden en Brandheuvels begraving en grafritueel in Late Bronstijd en IJzertijd, in L.P. Louwe Kooijmans, P. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn (eds). *Nederland in de Prehistorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 631-654.

Hijzeler, C.C.W.J., 1952. Grave-mounds near Knegsel (province of Noord-Brabant), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 3. Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 26-27.

Jansen, R. en H. Fokkens, 2007. Het vorstengraf van Oss re-reconsidered: Archeologisch onderzoek Oss-Vorstengrafdonk 1997-2005. Leiden: Archol (Archol Rapport 49).

Jansen, J. en C. van der Linde, 2013. The physical and archaeological landscape of the Oss-Zevenbergen barrow group, , in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 35-46.

Lanting, J.N. en J. van der Plicht, 2003. De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie IV: bronstijd en vroege ijzertijd. *Palaeohistoria* 43/44, 117-262.

Lohof, E., 1993. Tradition and change: Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 1(2), 98-118.

Louwe Kooijmans, L.P., 1973. Een grafheuvelgroep uit het Laat-Neolithicum en de Bronstijd in het terrein van de Romeinse castra te Nijmegen, in W. van Es, A. Hubrecht, P. Stuart, W. Mank en S. Wynia (eds), *Archeologie en historie: Opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*, Bussum: Fibula-Van Dishoeck , 87-125.

Mariën, M.E., 1947. 'Bell Barrow' et 'Disc Barrow' en Belgique. *l'Antiquité Classique* 16, 358-359.

Meurkens, P., 1993. *De dagboeken van P.N. Panken 1819-1904. Memorieboek van een Brabantse schoolmeester. Eerste band: 1819-1858*. Eindhoven: Kempen Uitgevers.

Modderman, P.J.R. en L.P. Louwe Kooijmans, 1966. The Heibloem, a cemetery from the Late Bronze Age and Early Iron Age between Veldhoven and Steensel, prov. Noord-Brabant. *Analecta Praehistorica Leidensia*, 9-26.

Opbroek, M., H.M. van der Velde en E. Blom, 2015. Bewoning in de Bronstijd, in E. Blom en H. van der Velde (eds), *De archeologie van Boxmeer Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de maas*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten (ADC monografie 18), 107-172.

Roosens, H. en G. Beex, 1965. Bronstijdgrafheuvels op de Haarterheide te Hamont. *Archaeologia Belgica* 81, 1-30.

Slofstra, J., 1977. Met Panken terug naar Boshoven, in N. Roymans, J. Biemans, J. Slofstra en W.J.H. Verwers (eds), *Brabantse oudheden opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*. Eindhoven: Stichting Brabants Heem (Bijdragen tot de Studie van het Brabants Heem 16), 55-70.

Smits, L., 2009. Zevenbergen, het onderzoek van de crematieresten, in H. Fokkens, R. Jansen en I.M. van Wijk (eds), *Oss-Zevenbergen: de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Leiden: Archol (Archol Rapport 50), 195-200.

Smits, L., 2013. Analysis of the cremated bone from mound 7, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 257-262.

Theunissen, L., 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen, een evaluatie van het begrip "Hilversum-cultuur"*. Leiden: Sidestone Press.

Valentijn, P., 2013. "Mound" 6: a post and ditch aligned long barrow, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 47-67.

Van den Broeke, P., H. Fokkens en A. van Gijn, 2012. Een prehistorie van deze tijd, in L.P. Louwe Kooijmans, P. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn (eds). *Nederland in de Prehistorie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 17-32.

Van der Linde, C. en H. Fokkens, 2009. Het landschappelijke kader van de Zevenbergen, in H. Fokkens, R. Jansen en I.M. van Wijk (eds), *Oss-Zevenbergen: de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Leiden: Archol (Archol Rapport 50), 37-52.

Van der Vaart, S., D. Fontijn en P. Valentijn, 2013. The central find assemblage of mound 7, in D. Fontijn, S. van der Vaart en R. Jansen (eds), *Transformation through Destruction: a monumental and extraordinary Early Iron Age Hallstatt C barrow from the ritual landscape of Oss-Zevenbergen*. Leiden: Sidestone Press, 119-140.

Van Wijk, I.M., H. Fokkens, D. Fontijn, R. de Leeuwe, L. Meurkens, A. van Hilst en C. Vermeeren, 2009. Resultaten van het definitieve onderzoek, in H. Fokkens, R. Jansen en I.M. van Wijk (eds), *Oss-Zevenbergen: de langetermijn-geschiedenis van een prehistorisch grafveld*. Leiden: Archol (Archol Rapport 50), 69-138.

Vermue, F., M. Opbroek, E. Blom en H.M. van der Velde, 2015. Grafritueel en grafheuvels: het landschap van de doden gedurende de metaaltijden, in E. Blom en H. van der Velde (eds), *De archeologie van Boxmeer Sterckwijck: 4500 jaar wonen, werken en begraven langs de maas*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten (ADC monografie 18), 179-247.

Verwers, G.J., 1966. A Tumulus and an urnfield at Meerlo. Prov. Limburg. *Analecta Praehistorica Leidensia* 1, 6-8.

Verwers, G.J., 1972. Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit. *Analecta Praehistorica Leidensia* 5, 1-188.

Wentink, K., 2006. *Ceci n'est pas une hache: Neolithic Depositions in the Northern Netherlands*. Leiden: Sidestone Press.

\*In deze referentie zijn veel afmetingen berekend met behulp van vlaktekeningen. Aangezien deze vlaktekeningen geen eigen paginanummers hebben, zijn de paginanummers gebruikt van de bladzijden waartussen deze tekeningen zich bevonden (Braat 1936, 38-39).

## Lijst van figuren

Figuur 1: Nederlandse periodisering gedurende de Late Prehistorie; in donkerrood de urnenveldenperiode, in lichtrood de vroegere perioden met grafheuvels en in oranje de latere perioden met grafheuvels (naar Van den Broeke et al. 2005, 29).....	6
Figuur 2: Knegsel-Urnweg: voorbeeld van een urnenveld met veel kringgreppels en een aantal Bronstijdheuvels met paalkransen; a= niet opgegraven, b= verstoord, c= Bronstijdpalenkrans, d= IJzertijdkringgreppel, e= IJzertijdbijzetting (Gerritsen 2003, 143) .....	8
Figuur 3: Het onderzoeksgebied; "Rijn-Demer-Scheldegebied" (naar <a href="http://www.d-maps.com">www.d-maps.com</a> ) .....	11
Figuur 4: Gebruikte sites binnen het "Rijn-Demer-Scheldegebied" (naar <a href="http://www.google.com">www.google.com</a> ).....	13
Figuur 5: Randstructuren van grafheuvels: van links naar rechts; standsporen, paalkransen, een steenkrans, een ringsloot en (dwarsdoorsnedes van) ringwalheuvels (naar Theunissen 1999, 47-59) .....	15
Figuur 6: De hoeveelheid van hergebruikte grafheuvels met een specifieke randstructuur voorafgaand aan de urnenveldenperiode.....	16
Figuur 7: De diameters van hergebruikte (relatief) ronde grafheuvels van dit onderzoek in aantallen voorafgaand aan de urnenveldenperiode; exclusief ringwalheuvels en langbedden.....	18
Figuur 8: Oss-Vorstengraf met een gereconstrueerde doorsnee (boven) en een sporenplattgrond met de IJzertijdkringgreppel (1), de Bronstijdringsloot (2), grafkuil met situla en grafgiften (4) en een oudere onderliggende structuur (18) (Jansen en Fokkens 2007, 48) .....	20
Figuur 9: Een opgevlude Bronstijdringsloot binnen het Vorstengraf van Oss; boven de ringsloot is de plaggenopbouw zichtbaar (naar Jansen en Fokkens 2007, 25) .....	21
Figuur 10: Grafvelden van Oss-Vorstengraf en Oss-Zevenbergen (naar Fokkens 2012, 554) .....	21
Figuur 11: Heuvel 4 van Oss-Zevenbergen gedurende de Midden-Bronstijd en de urnenveldenperiode, geel = heuvellichaam (naar Van Wijk et al. 2009, 108) .....	22
Figuur 12: Oorspronkelijke reliëf van de dekzandrug onder grafheuvel 7 voordat deze geconstrueerd was (Fontijn et al. 2013a, 113) .....	24
Figuur 13: Niveau 3 van grafheuvel 7, grotendeels onder het plaggendek: in het zuidwestkwadrant lagen hier paalsporen van een structuur (zie rode pijl) en in het noordoostkwadrant lagen hier heideplaggen, waarmee de depressie van de steile helling is opgevuld (Fontijn et al. 2013a, 85).....	25
Figuur 14: Kringgreppels van het urnenveld (heuvels 9 tot 12) en de kringgreppel van heuvel 8 (Van Wijk et al. 2009, 128) .....	26

Figuur 15: Heuvel 2 (H2) van Haps-Kamps Veld met paalkrans, kringgreppel en potje (x342), vondst 250 is een na-bijzetting uit de Vroege IJzertijd in onregelmatige heuvel 3 (O3) (Verwers 1972, 179) .....	27
Figuur 16: Heuvel B en C van Knegsel-Urnenweg met paalkransen en kringgreppels, kruisjes = vergraven, rood= tweevoudige sectie van de kringgreppel (naar Braat 1936, 38-39) .....	28
Figuur 17: Heuvel 6 van Oss-Zevenbergen met langwerpige greppel en palenzetting (Valentijn 2013, 50).....	29
Figuur 18: De Zwartenberg van Hoogeloon-Honshoef, de rode pijl wijst naar de vermoedelijke IJzertijdkringgreppel, de huidige heuvel is een reconstructie van het origineel dat is opgegraven (naar ahn.arcgisonline.nl).....	30
Figuur 19: Doorsnee door tumulus I van Meerlo-Sint-Goarkapel; a= niet onderzocht, b= vergraven, c= Neolithische ringsloten, d= IJzertijdkringgreppel (naar Gerritsen 2003, 142) .....	31
Figuur 20: Kringgreppels uit de urnenveldenperiode doorsnijden heuvel 3 met paalkrans uit de Midden-Bronstijd (Theunissen 1999, 68) .....	32
Figuur 21: Kringgreppels uit de urnenveldenperiode doorsnijden vermoedelijk Bronstijdringsloten van heuvels 5 en 6 in Haps-Kamps Veld (Verwers 1972, 183) .....	33
Figuur 22: Heuvel B en D van Knegsel-Urnenweg met paalkransen, kringgreppels en greppels van langbedden, kruisjes = vergraven, groen = locaties van paalkransen uit de Midden-Bronstijd, rood = locaties van greppels van langbedden uit de urnenveldenperiode (naar Braat 1936, 38-39).....	34
Figuur 23: Reconstructie centrale gedeelte van het Vorstengraf van Oss; 1 = Bronstijdkringgreppel, 2 = IJzertijdgrafkuil met situla en grafgiften, 3 = centrum en mogelijk centrale bijzetting (verstoord) (naar Jansen en Fokkens 2007, 48).....	36
Figuur 24: Het centrum van heuvel 1 van Hamont-Haarterheide ter hoogte van de oude bodem (foto boven), enkele centimeters onder de oude bodem (foto onder) en van boven (vlaktekening centraal-rechts); de donkere vlek (foto boven) is vermoedelijk de oorspronkelijke grafkuil van het primaire graf welke wordt doorsneden door een lichtgekleurd kuilspoor (foto boven) waarin de urn lag begraven (foto onder) (naar Roosens en Beex 1965, 9-10) .....	37
Figuur 25: Heuvel 5 van Haps-Kamps Veld met ringsloot, kringgreppel en bijzettingen; de ringsloot is niet met zekerheid in de Bronstijd gedateerd, graf 152 heeft vermoedelijk graf 150 doorsneden (naar Verwers 1972, 183).....	37
Figuur 26: Locatie van de na-bijzetting (zwart figuur) in heuvel 2 van Oss-Zevenbergen (naar Van Wijk et al. 2009, 82) .....	38
Figuur 27: Locaties na-bijzettingen in (mogelijk lichtelijk onregelmatige) ronde of ovale grafheuvels; relatieve afstand van centrum tot flank/voet, gemaakt met behulp van bijlage 2 .....	39

Figuur 28: De vermoedelijke Bronstijdgrafheuvel (tumulus 0) van Wijk bij Duurstede met na-bijzettingen, witte driehoek = losse crematie en zwarte driehoek = crematie in urn, uit bijlagen van (Hessing 1989).....	40
Figuur 29: Locaties na-bijzettingen in Nijmegen-Kops Plateau, na-bijzettingen aangegeven met rode cirkels (naar Fontijn en Cuijpers 1999).....	41
Figuur 30: Locaties na-bijzettingen in (mogelijk lichtelijk onregelmatige) ronde of ovale grafheuvels in windrichting; de letters geven de windrichtingen aan; N (noord), O (oost), Z (zuid) en W (west), gemaakt met behulp van bijlage 2.....	42
Figuur 31: Grafveld van Oss-Zevenbergen gedurende de Vroege IJzertijd, wit puntje = bijzetting, donkerblauwe pijl = Midden-Bronstijdgrafheuvel, lichtblauwe pijl = Late Bronstijdgrafheuvel, heuvel 5 is geïnterpreteerd als duin (naar Fontijn et al. 2013c, 294) .....	43
Figuur 32: Oorspronkelijke reliëf van Oss-Zevenbergen voor de constructie van grafheuvels, het reliëf tussen heuvels 6 en 7 is fout weergegeven: hier lag het landschap oorspronkelijk op hoger niveau (naar Jansen en van der Linde 2013, 40-42) .....	44
Figuur 33: Schrāghalsurn en grafgiften uit Oss-Zevenbergen heuvel 2 (links) en Harpstedturn uit Hamont-Haarterheide heuvel 1 (rechts) (naar Van Wijk et al. 2009, 84-85; Roosens en Beex 1965, 12).....	46
Figuur 34: De situla van het Vorstengraf van Oss en grafgiften (Jansen en Fokkens 2007, 83) .....	47
Figuur 35: Aantal na-bijzettingen per geslacht.....	48
Figuur 36: Aantal na-bijzettingen in leeftijd: kind of volwassene.....	50

## Lijst van tabellen

Tabel 1: Sites met grafheuvels uit het Neolithicum/Bronstijd met na-bijzettingen of modificaties uit de urnenveldenperiode.....	13
---	----

## Lijst van bijlagen

Bijlage 1: Hergebruikte (graf)heuvels van het "Rijn-Demer-Scheldegebied" (gebruikt in dit onderzoek) .....	79
Bijlage 2: Na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode in oudere grafheuvels in het "Rijn-Demer-Scheldegebied" met bijbehorende kenmerken over context en inhoud .....	85
Bijlage 3: Modificaties van oudere grafheuvels gedurende de urnenveldenperiode in het "Rijn-Demer-Scheldegebied" .....	91



## Bijlagen

### Bijlage 1: Hergebruikte (graf)heuvels van het "Rijn-Demer-Scheldegebied" (gebruikt in dit onderzoek)

Opmerkingen: Een diameter die tussen haakjes achter de gegeven diameter staat (bijvoorbeeld 16 (14,5)) duidt op een diameter van de grafheuvel voordat deze gemodificeerd werd tijdens de urnenveldenperiode. De roodgekleurde dateringen betekenen dat de desbetreffende grafheuvels mogelijk (of met zekerheid) in de urnenveldenperiode geconstrueerd zijn.

Afkortingen: heuvelnr. = heuvelnummer, kg= kringgreppel, ringsloot, standgreppel of greppel van langbed ("kg's" duidt op meer dan één "kg"), pk = paalkrans of palenzetting van langbed, pltf = stenen platform, onr. = onregelmatig, LNeo = Laat-Neolithicum, VBr = Vroege Bronstijd, MBr = Midden-Bronstijd, LBr = Late Bronstijd, VIJz = Vroege IJzertijd, Rom = Romeinse tijd, LMe = late middeleeuwen.

Site	Heuvelnr. /heuvel-code	Heuveltype/ diameter in meter/ randstructuur	Vroegste datering	Uitbreidingsfase(n)	Eerste/primaire bijzetting	Latere na-bijzetting(en) andere perioden	Na-bijzetting(en) urnenveldenperiode	Literatuur
<b>Boxmeer-Sterckwijck</b>	GRS001/002	Rond?/11,5/kg's	MBr	Fase 2; mogelijke uitbreiding met kg (MBr)	-	-	Losse crematie	Vermue <i>et al.</i> 2015; Opbroek <i>et al.</i> 2015
<b>Eksel-De Winner</b>	Heuvel 1	Rond of ovaal/15 à 16/kg	LNeo	-	-	-	Urn met crematie	De Laet 1961
<b>Hamont-Haartherheide</b>	Heuvel 1	Rond/18/pk	MBr	-	Inhumatie? (verdw.?) in grafkuil met omliggende structuur (grafkamer?)	-	Urn met crematie	Roosens en Beex 1965
<b>Hamont-Haartherheide</b>	Heuvel 3	Rond/16/pk	VBr-MBr	Fase 2; ophoging (MBr)	Brandstapel met crematie (brandskeletgraf)	MBr; boomkist	Losse crematie, urn met crematie en losse crematie in kuil	Roosens en Beex 1965

							met brandstapelresten (brandskeletgraf)	
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 1	Rond/18 à 19/pk en kg	VBr-MBr	Fase 2; spatiale uitbreiding (met kg) (VBr-MBr)	-	-	Urnen met crematies	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 2	Rond/8,5/pk en kg	MBr	Fase 2; mogelijke ophoging (kg doorsnijdt pk) (MBr)	-	-	-	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 4	Rond/14/kg	MBr	-	Waarschijnlijk; crematie zonder urn	MBr-LBr; urn met crematie (~1060 v. Chr.+45)	Urn met crematie	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 5	Rond/8/kg's	MBr	Fase 2; doorsnijdende kg (VIJz)	Urn met crematie	-	Losse crematie en urn met crematie	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 6	Rond/18,5/kg's	MBr (of LNeo)	Fase 2 tot 5; nieuwe/grotere kg's (MBr), fase 6; doorsnijdende kg (VIJz)	Crematie met/zonder urn	Lneo; vlakgraf met grafgiften MBr; drie crematies met/zonder urn	Losse crematie en urn met crematie	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 8	Rond/12/kg	MBr	-	Urn met crematie	MBr; urnen met crematies	-	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	O2	Langbed/6,5x24,5 /pk	MBr-VIJz?	-	-	-	Urn met crematie	Verwers 1972; Lanting en van der Plicht 2003
<b>Haps-Kamps</b>	O3	Langbed/5x14/pk	MBr	-	Losse crematie	MBr-VIJz:	Urn met crematie	Verwers

<b>Veld</b>		en Rond/8/pk				losse crematie		1972; Lanting en van der Plicht 2003
<b>Hoogeloon- Honsoef</b>	Zwarten- berg	Ringwalheuvel/40	VBr- MBr	Fase 2; hoefijzervormige paalkrans (VBr-MBr), fase 3; doorsnijdende kringgreppel (LBr/VIJz)	Mogelijk (verstoorde resten); crematie en grafgift (Br)	VBr-MBr; boomkist- begraving-	Mogelijk verstoorde crematie in centrum	Beex 1964; Beex 1970
<b>Knegsel- Huismeer</b>	Heuvel 3	Rond/10/pk en kg's	MBr	Fase 2+; mogelijke ophogingen; doorsnijdende kringgreppels (VIJz)	-	-	Urnen met crematies (niet toegelicht; alleen benoemd)	Beex 1952; Hijzeler 1952; Theunissen 1999
<b>Knegsel- Urnenweg</b>	Heuvel A	Langbed/5x20/pk en kg	MBr- VIJz?	-	-	-	-	Braat 1936
<b>Knegsel- Urnenweg</b>	Heuvel B	Rond/6/pk en kg + Langbed/5,5x19/k g	MBr	Fase 2; kg binnen pk, fase 3; gr langbed door/rondom heuvel, fase 4; doorsnijdende kg (LBr/VIJz)	-	-	-	Braat 1936
<b>Knegsel- Urnenweg</b>	Heuvel C	Rond/9,5/pk en kg's	MBr	Fase 2 kg binnen pk, fase 3; doorsnijdende kg's (LBr-VIJz)	-	-	-	Braat 1936
<b>Knegsel- Urnenweg</b>	Heuvel D	Rond tot onr./7,5 à 10,5/pk en kg's	MBr	Fase 2; langbed door/rondom heuvel/pk, fase 3; doorsnijdende kg's (LBr/VIJz)	Inhumatie (VBr- MBr); lijksilhouet	VBr-MBr; inhumatie (verdw.)	Urn met crematie	Braat 1936
<b>Meerlo-Sint- Goarkapel</b>	Tumulus 1	Rond/22/pk en kg's	LNeo	Fase 2; ophoging en spatiale uitbreiding	-	LNeo; urn met crematie en	Urn met crematie	Verwers 1966

				(nieuwe kg) (LNeo), fase 3; ophoging en spatiale uitbreiding (nieuwe kg) (LNeo), fase 4; nieuwe kg (VIJz)		grafgiften		
<b>Nijmegen-Hunerberg</b>	Heuvel 7	Rond/11 à 12,5/kg hoekig	LNeo	Fase 2; ovaalvormige greppel binnen kg (LNeo-MBr)	Inhumatie (VBr); lijksilhouet (mogelijk verdwenen) (LNeo)	LNeo; verstoorde potten, VBr-MBr; inhumatie, MBr; inhumatie en urn met crematie	Urn met crematie	Louwe Kooijmans 1973
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 56	Rond/7/pltf	MBr	-	-	-	Losse crematie	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 57	Ovaal tot onr./24 à 27/pltf	MBr	-	-	MBr; twee potten (mogelijk urnen), Rom; grafmonument van tufsteen	Urnen met crematies	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 62	Rond/16/pltf	MBr	-	-	-	Urnen met crematies	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 65	Rond/11 à 12/pltf	MBr	-	-	-	Urn met crematie	Fontijn en Cuijpers 1999

<b>Oss-Vorstengraf</b>	Vorstengraf	Rond/52 (16)/kg	MBr?	Fase 2; ophoging en spatiale uitbreiding met kg (VIJz)	Mogelijk; delen van een pot/urn uit de MBr	-	Situla met crematie en grafgiften	Jansen en Fokkens 2007
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 2	Rond/17,5/pk	MBr	Fase 2; ophoging met pk (MBr)	Inhumatie? (verdw.?) in grafkuil	LMe; inhumaties (galg)	Urn met crematie	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 4	Rond/16 (14,5)/geen	VBr-MBr	Fase 2; ophoging, fase 3; ophoging, fase 4; spatiale uitbreiding (alles: LBr/VIJz)	-	-	-	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 6	Langbed/28,5x8,5/kg en pk	MBr-LBr	Fase 2; kg doorsnijdt pk (LBr)	-	-	Urn met crematie (en mogelijk een verstoorde)	Van Wijk <i>et al.</i> 2009; Valentijn 2013
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 7	Rond/36 (22,8)/pk	VIJz (natuurlijk)	-	Brandstapel en urn met crematie	LMe; (mogelijke) inhumaties (galg)	-	Fontijn <i>et al.</i> 2013d
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 8	Rond/12/kg	VBr-MBr	Fase 2; nieuwe kg in heuvellichaam (VIJz)	Inhumatie; (lijksilhouet) in grafkuil	MBr; urn met crematie	Urn met crematie	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Riethoven-Boshoven</b>	RB307	Rond/10?/kg	LNeo	Fase 2/3; mogelijk ophoging/spatiale uitbreiding? Niet toegelicht	Bijenkorfgraf (inhumatie)	-	Losse crematie en urn met crematie	Slofstra 1977
<b>Veldhoven-Heibloem</b>	Tumulus 101	Rond/10/pk	MBr	Fase 2; ophoging (VIJz)	-	-	Urn met crematie	Modderman en Louwe Kooijmans 1966
<b>Wijchmaal-</b>	-	Ringwalheuvel/35	VBr-	-	-	-	Urn met crematie	Mariën 1947

<b>Heksenberg</b>			MBr					
<b>Wijk bij Duurstede "De Horden"</b>	Tumulus 0	Rond/25/kg	VBr- MBr	Fase 2; kg oostelijk op heuvel (LBr-VIJz); daarin ook bijzettingen	-	-	Urnen met crematies	Hessing 1989
<b>Wijshagen-Tuudsheuvel</b>	-	Ringwalheuvel/28	VBr- MBr	-	-	-	Hergebruikte grafkuil; urnen met crematies (diverse perioden?)	Mariën 1947

## Bijlage 2: Na-bijzettingen uit de urnenveldenperiode in oudere grafheuvels in het “Rijn-Demer-Scheldegebied” met bijbehorende kenmerken over context en inhoud

Opmerking: Grafnummers tussen haakjes zijn geen officiële grafnummers/vondstnummers uit de publicaties.

Afkortingen: heuvelnr. = heuvelnummer, grafnr. = grafnummer, “DH” = “De Horden”, hk = houtskool, richt. = richting, verm. = vermoedelijk, mog. = mogelijk, gedegen. = gedegenereerd, werv. = wervels, hwss = hoogstwaarschijnlijk, N = noorden, Z = zuiden, O = oosten en W = westen (of combinaties hiervan).

Site	Heuvelnr. /heuvel-code	Grafnr.	Type na-bijzetting	Locatie; heuvel	Locatie; oriëntatie	Locatie; t.o.v centraal/primair graf (indien aanwezig)	Informatie over het individu/de individuen	Zekerheid datering na-bijzetting en zijnde een graf?	Literatuur
<b>Boxmeer-Sterckwijck</b>	GRS001/002	CR018	Losse crematie (vergane container)	Naast centrum	O	-	-	Ja/ja	Vermue <i>et al.</i> 2015; Opbroek <i>et al.</i> 2015
<b>Eksel-De Winner</b>	Heuvel 1	(1)	Urn met crematie	Naast centrum	Z	-	Volwassen vrouw, 60+ jaar, artrose/osteoporose	Ja/ja	De Laet 1961
<b>Hamont-Haarterheide</b>	Heuvel 1	(2)	Urn met crematie	Centrum	Centrum	Doorsnijdt zijkant centraal graf	Volwassen vrouw	Ja/ja	Roosens en Beex 1965
<b>Hamont-Haarterheide</b>	Heuvel 3	3	Losse crematie in kuil met brandstapelresten (brandskeletgraf)	Nabij centrum	ONO	Ten noordoosten van centraal graf	Volwassen (verm.) man	Ja/ja	Roosens en Beex 1965
<b>Hamont-Haarterheide</b>	Heuvel 3	4	Losse crematie	Naast centrum	NO	Boven centraal graf	Kind/jong persoon	Ja/ja	Roosens en Beex 1965
<b>Hamont-Haarterheide</b>	Heuvel 3	5	Urn met crematie	Naast centrum	W	Boven en ten westen van centraal graf	Volwassen vrouw; ~40 jaar	Ja/ja	Roosens en Beex 1965
<b>Haps-Kamps</b>	Heuvel 1	303	Urn met crematie	Nabij voet	NNO	-	-	Ja/ja	Verwers 1972

Veld									
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 1	330	Losse crematie (met hk)	Halverwege	NNO	-	-	Nee/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 4	237	Urn met crematie	Naast voet	NO	Ten noordoosten van centraal graf	-	Ja/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 5	91	Urn met crematie	(Boven) Voet	ZO	Ten zuidoosten van centraal graf	-	Ja/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 5	149	Urn met crematie	Buiten/Voet (verstoord?)	NNW	Ten noordwesten van centraal graf	-	Ja/nee	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 5	152	Losse crematie	Naast centrum	ZO	Ten zuidoosten van centraal graf; mogelijk doorsneden	-	Ja/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 6	34	Losse crematie	Naast voet	WZW	Ten zuidwesten van centraal graf	-	Nee/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 6	5+144	Losse crematie en urn met crematie (een of twee bijzettingen)	Buiten	ZO	Ten zuidoosten van centraal graf	-	Ja/ja	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	O2	239	Urn met crematie	Centrum; geen ronde heuvel	Centrum; geen ronde heuvel	-	-	Ja/ja (mogelijk geen nabijzetting)	Verwers 1972; Valentijn 2013
<b>Haps-Kamps Veld</b>	O3	250	Urn met crematie (sterk verstoord)	Geen ronde heuvel	NO; geen ronde heuvel	-	-	Ja/ja	Verwers 1972
<b>Knegsel-Urnenweg</b>	Heuvel D	(3)	Losse crematie	Voet	NW	Ten noordwesten van centraal graf	-	Nee/ja	Braat 1936



<b>Knegsel-Urnenweg</b>	Heuvel D	(4)	Losse crematie	Voet	NW	Ten noordwesten van centraal graf	-	Nee/ja	Braat 1936
<b>Meerlo-Sint-Goarkapel</b>	Tumulus I	(2)	Urn met crematie (sterk verstoord)	Centrum	Centrum	-	-	Ja/ja	Verwers 1966
<b>Nijmegen-Hunerberg</b>	Heuvel 7	(1)	Urn met crematie	Naast voet	ZO	Binnen ovaal-vormige greppel; ten zuidoosten van centraal graf	-	Ja/ja	Louwe Kooijmans 1973
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 56	67	Losse crematie	Naast voet	NO	-	Volwassen persoon, 27-34 jaar; en kind, 8-24 maanden	Ja/ja	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 57	58	Urn (met crematie)	Nabij voet	WNW	-	-	Ja/nee	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 57	59	Urn met crematie	Naast voet	WNW	-	Kind/jong persoon; 5-9 jaar	Ja/ja	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 57	461/002	Pot	Naast voet	NNW	-	Mogelijk geen individu; voedseloffer?	Ja/nee	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 62	69	Urn met crematie	Nabij voet	ZO	-	Volwassen (verm.) vrouw; 34-47 jaar	Ja/ja	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 62	70	Urn (met crematie)	Naast voet	Z	-	-	Ja/nee	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Nijmegen-Kops Plateau</b>	Structuur 65	66	Urn met crematie	Naast voet	O	-	Kind (pars pro toto)	Ja/ja	Fontijn en Cuijpers 1999
<b>Oss-Vorstengrafdonk</b>	Vorsten-graf	(1)	Situla met grafgiften en crematie	Nabij centrum	ONO	Ten noordoosten van centraal graf	Volwassen man; 40-60 jaar; lichamelijk beperkt (werv.)	Ja/ja	Jansen en Fokkens 2007
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 2	(2)	Urn met crematie	Naast	OZO	Ten noordwesten	Volwassen vrouw;	Ja/ja	Van Wijk <i>et al.</i>

			en grafgraven	centrum		van centraal graf	30-50 jaar; gedegen. schouder		2009
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 6	(1)	Urn met crematie	Onduidelijk: geen ronde heuvel	W (ZW- kwadrant); geen ronde heuvel	-	-	Ja/ja	Van Wijk <i>et al.</i> 2009; Valentijn 2013
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 7	(1)	Brandstapel; urn met crematie	Centrum	Centrum (NO)	=centraal graf (bijzetting in natuurlijke verhoging)	Volwassen man; 23-40 jaar (pars pro toto)	Nee (geen) /ja	Fontijn <i>et al.</i> 2013d
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 8	(3)	Urn (met crematie) (sterk verstoord) en mog. grafgraven	Centrum	Centrum	-	-	Ja/nee	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 8	(4)	Mogelijke pot/urn? (uit context)	Onduidelijk	-	-	-	Ja/nee	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Riethoven- Boshoven</b>	RB307	(1)	Losse crematie (met hk)	Naast centrum	O	Ten oosten van centraal graf	-	Nee/ja	Slofstra 1977
<b>Riethoven- Boshoven</b>	RB307	(2)	Urn met crematie	Halverwege? (onduidelijk)	ZW	Ten zuidwesten van centraal graf	-	Ja/ja	Slofstra 1977
<b>Riethoven- Boshoven</b>	RB307	(3)	Urn?	Halverwege? (onduidelijk)	Z	-	-	Nee/n ee	Slofstra 1977
<b>Veldhoven- Heibloem</b>	Tumulus 101	(1)	Urn met crematie en grafgraven	Nabij centrum	ZZO	-	-	Ja/ja	Modderman en Louwe Kooijmans 1966
<b>Wijchmaal- Heksenberg</b>	-	(1)	Urn met crematie	Nabij centrum	O	-	-	Nee/ja	Mariën 1947
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 27	Losse crematie (verspreid in kuil)	Naast voet	WZW	-	-	Vanaf hier; hwss	Hessing 1989

								alles ja/ja	
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 28	Losse crematie (verspreid in kuil)	Nabij (richt.) voet	W	-	-		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 29	Urn met crematie	Halverwege	WNW	-	Volwassen individu, mog./verm. vrouw		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 30	Urn met crematie	Nabij centrum	NW	-	Volwassen individu		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 31	Losse crematie	Nabij centrum	N	-	-		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0-	Graf 32	Urn met crematie	Centrum	N	-	-		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 33	Urn met crematie (verstoord)	Nabij centrum	W	-	(Verm.) één individu		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 34	Urn met crematie	Nabij centrum	ZW	-	Volwassen vrouw, 14-18 jaar; en kind, 0-3 jaar		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 35	Urn met crematie	Nabij (richt.) voet	NNW	-	Volwassen vrouw		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 36	Losse crematie met potje	Nabij (richt.) voet	N	-	-		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 37	Losse crematie	Nabij voet	NO	-	Waarschijnlijk één individu		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 38a	Losse crematie (verspreid)	Halverwege	OZO	-	-		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 38b	Urn met crematie (verstoord)	Halverwege	ONO	-	(Verm.) één individu		Hessing 1989
<b>Wijk bij Duurstede "DH"</b>	Tumulus 0	Graf 39	Losse crematie	Nabij (richt.) voet	ZZO	-	Kind (mogelijk meisje), 8-12 jaar		Hessing 1989

<b>Wijshagen- Tuudsheuvel</b>	-	(1)	Zeven urnen met crematies (een kuil)	Naast centrum	?	-	-	Nee/ja	Mariën 1947
-----------------------------------	---	-----	---	------------------	---	---	---	--------	-------------

### Bijlage 3: Modificaties van oudere grafheuvels gedurende de urnenveldenperiode in het “Rijn-Demer-Scheldegebied”

Afkortingen: heuvelnr. = heuvelnummer, onr. = onregelmatig, rl = ringsloot (“rl’n” duidt op meer dan één ringsloot), kg= kringgreppel of greppel van langbed (“kg’s” duidt op meer dan één kringgreppel), pk = paalkrans of palenzetting van langbed, N = noorden, Z = zuiden, O = oosten en W = westen (of combinaties hiervan).

Site	Heuvelnr.	Heuvel voorafgaand aan de urnenveldenperiode (+ randstructuur)	Uitbreiding + locatie	Doorsnijding (met type randstructuur) en locatie	Literatuur
<b>Hamont-Haartheide</b>	Heuvel 3	Ronde heuvel met pk	Ophoging direct boven de oorspronkelijke heuvel	-	Roosens en Beex 1965
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 2	Ronde heuvel met pk	-	Kg rondom heuvel (centraal); doorsnijdt pk	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 5	Ronde heuvel met rl	-	Kg (vorm van een 6) doorsnijdt gedeelte heuvellichaam en gedeelte niet (ZO)	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 6	Ronde heuvel met rl’n	-	Kg doorsnijdt klein gedeelte heuvellichaam en klein gedeelte niet (ZO)	Verwers 1972
<b>Haps-Kamps Veld</b>	Heuvel 8	Ronde heuvel met rl	-	Kg doorsnijdt voet heuvel (WNW)	Verwers 1972
<b>Hoogeloon-Honshoef</b>	Zwartenberg	Ringwalheuvel	-	Kg doorsnijdt (centraal) oud heuvellichaam	Beex 1964; Beex 1970
<b>Knegsel-Huismeer</b>	Heuvel 3	Ronde heuvel met pk	-	Kg doorsnijdt (relatief centraal) oud heuvellichaam en andere kg doorsnijdt helft heuvellichaam en helft niet (buiten heuvel) (Z)	Beex 1952; Hijzeler 1952
<b>Knegsel-Urnenweg</b>	Heuvel B	Ronde heuvel met pk	Spatiale uitbreiding; langbed aan de heuvel toegevoegd	Kg doorsnijdt (centraal) oud heuvellichaam, Kg doorsnijdt voet heuvel (WZW)	Braat 1936

<b>Knegsel-Urnenweg</b>	Heuvel C	Ronde heuvel met pk		Kg doorsnijdt (centraal) oud heuvellichaam, Kg's doorsnijden voet heuvel (N en ZO)	Braat 1936
<b>Knegsel-Urnenweg</b>	Heuvel D	Ronde/onr. heuvel met pk	Spatiale uitbreiding; langbed aan de heuvel toegevoegd	Kg's doorsnijden voet heuvel (N, NW en NO)	Braat 1936
<b>Meerlo-Sint-Goarkapel</b>	Tumulus I	Ronde heuvel met rl'n en pk	-	Kg doorsnijdt (centraal) oud heuvellichaam	Verwers 1966
<b>Oss-Vorstengrafdonk</b>	Vorsten-graf	Ronde heuvel met rl	Ophoging en spatiale uitbreiding met nieuwe kringgreppel; direct boven oorspronkelijk heuvel	-	Jansen en Fokkens 2007
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 4	Ronde heuvel	Ophoging (heuvelfase 3) en in een later stadium een uitbreiding (heuvelfase 4)	-	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 6	Langbed met pk		Kg rondom (en door) pk	Van Wijk <i>et al.</i> 2009; Valentijn 2013
<b>Oss-Zevenbergen</b>	Heuvel 8	Ronde heuvel		Kg doorsnijdt (centraal) oud heuvellichaam	Van Wijk <i>et al.</i> 2009
<b>Veldhoven-Heibloem</b>	Tumulus 101	Ronde heuvel met pk	Ophoging direct boven de oorspronkelijke heuvel	-	Modderman en Louwe Kooijmans 1966
<b>Wijk bij Duurstede "De Horden"</b>	Tumulus 0	Ronde heuvel met rl	-	Kg doorsnijdt (oostelijk van centrum; tussen voet en centrum) heuvellichaam	Hessing 1989